

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ (*)

ΥΠΟ

Κ. Β. ΚΥΡΙΑΖΗ, Δ. Θ.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΞ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΠΟΨΕΩΣ

III. ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ. ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ

Ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεων τῶν ἑτεροδόξων εἰ-
δομεν ὅτι δύναται τις ἐκ διαφόρων ἐπόψεων νὰ ὀμιλῇ περὶ φυσικοῦ δικαίου καὶ
ὅτι τοῦτο λαμβάνει διάφορον ἔννοιαν παρ' ἐκάστῳ ἀσχολουμένῳ περὶ τὰ προ-
βλήματα αὐτοῦ. Πάντως εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς ὅτι καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη
ἐκ τῶν προτεσταντῶν συγγραφέων, οἵτινες ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ
δικαίου, συμφωνοῦσιν εἰς τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία δέον νὰ λάβῃ θέσιν ἐναντι τοῦ
δικαίου, καθορίζουσα ὠρισμένας γενικὰς ἀρχὰς αὐτοῦ¹. Εἶναι περιττὸν νὰ
λεχθῇ ὅτι τὸ αἴτημα τοῦτο δέον νὰ ἰσχύῃ ἐξ Ἰσου καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν Ἐκκλη-
σίαν. Πανταχοῦ τονίζεται σήμερον ἡ ἀνάγκη τῆς διακριβώσεως θεμελιω-
δῶν ἀρχῶν, πρὸς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ προσανατολιζῆται καὶ πρὸς τὰς ὁποίας
δέον νὰ διαμορφῶται τὸ δίκαιον. Ἡ θεμελιωσις τῶν ἀρχῶν τούτων ἐπιχειρεῖται
εἴτε βάσει τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἴτε βάσει τῆς τάξεως δημιουργίας εἴτε τέλος
βάσει ἀμφοτέρων ὁμοῦ τῶν περιοχῶν τούτων. Ἐπὶ πλέον ὑποστηρίζεται ὑπὸ
τινων ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται ἀποτελοῦσι φυσικὸν προῖον τῆς γνώσεως καὶ τῆς
πεύρας τοῦ ἀνθρώπου. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφόρων
τούτων ἀντιλήψεων διαφόρως νοοῦσι καὶ τὴν ἑκτασιν τῆς λειτουργίας καὶ τῆς
ἰσχύος τῶν θεμελιωδῶν τούτων ἀρχῶν τοῦ δικαίου.

Ἄλλ' ἐρωτᾶται: Ὑπάρχουσι τῶ ὄντι τοιαῦτα θεμελιώδεις ἀρχαὶ καὶ,
ἐὰν ὑπάρχωσι, ποίας φύσεως εἶναι αὗται καὶ ποίαν ἔννοιαν ἔχουσι καὶ τίνα ἐπί-
δρασιν ἀσκοῦσιν ἐπὶ τὸ ἀνθρώπινον (ἐκκλησιαστικὸν καὶ κατὰ κόσμον) δίκαιον;

Ἐνῶς ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἀποδέχεται κατὰ τρόπον σαφεῖ τὸ
φυσικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον εἶναι θεῖον δίκαιον, ἰσάμενον ὑπεράνω τῆς ἀνθρω-
πίνης δικαιοκῆς τάξεως ὡς ὕψιστος θεμελιώδης νόμος, τμῆμα τοῦ προτεσταν-
τισμοῦ ἐμφορεῖται διαφόρων ἀντιλήψεων. Πολλοὶ δηλαδὴ τῶν προτεσταντῶν
ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξίν θεοῦ δικαίου καὶ θείας τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ, διότι
κατὰ τὰς ἀπόψεις αὐτῶν εἶναι ἀκατανόητον ὅτι ἡ θεία δικαιοσύνη ἀποκαλύ-
πτεται ἐν τῇ δημιουργικῇ τάξει τοῦ κόσμου καὶ ὅτι αὕτη δύναται νὰ ἀποτελῇ
διὰ τὸν ἀνθρώπον τὸ μέτρον τῆς δικαιοσύνης. Ἡ φυσικὴ τάξις θεωρεῖται ὑπὸ
τούτων ἐμπεσοῦσα τάξις καὶ μόνον ὁ νέος τοῦ Χριστοῦ νόμος ἀποτελεῖ τὴν

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 81.

1. Ὅρα π.χ., Barth, *Rechtfertigung und Recht*, σ. 44 ἐξ.

ἀφετηρίαν πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου. "Ὅτι ἡ θέσις αὕτη, τὴν ὁποίαν λαμβάνουσι τινες τῶν προτεσταντῶν, ὀδηγεῖ πρὸς ἓνα—χριστολογικῶς μάλιστα θεμελιούμενον—δικαιικὸν θετικισμόν, εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἐτέρα πάλιν μερὶς ἀποδέχεται μὲν τὴν ὑπαρξίν θείας δημιουργικῆς τάξεως, ἀρνεῖται ὅμως τὴν ἐπίδρασιν ταύτης ἐπὶ τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον, διότι φρονεῖ ὅτι αὕτη καθίσταται ἀδύνατος ἕνεκα τοῦ παντελοῦς συσκοτισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, μὴ δυναμένου νὰ διαγιγνώσκῃ τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον καὶ νόημα τῆς τάξεως ταύτης. Τρίτῃ τέλος κατηγορία προτεσταντῶν ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξίν τῆς φυσικῆς τάξεως ὡς θείου νόμου, ἐκφράζει ὅμως ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὸν ἕμμεσον δικαιοικὸν χαρακτήρα ταύτης ἢ ὡς πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἰσχὺν τοῦ φυσικοῦ νόμου, τὸν ὁποῖον ἐκδέχεται μόνον ὡς κατευθυντήριον γραμμὴν, ὡς ἀφετηρίαν πρὸς διαπίστωσιν τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ ἀληθοῦς δικαίου. Γενικῶς εἰπεῖν ὁ προτεσταντισμὸς ἀπορρίπτει τὸ κατὰ φύσιν ὡς μέτρον τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ δικαίου καὶ τὸν λόγον ὡς αὐτονόητον πηγὴν γνώσεως.

Δι' ἡμᾶς ὅμως προβάλλεται τὸ ἐρώτημα: Ποίαν θέσιν λαμβάνει ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἔναντι τοῦ τόσον ἐπικαίρου, ὅσον καὶ ἀρχαιοτάτου προβλήματος τοῦ δικαίου, τοῦ φυσικοῦ δηλονότι δικαίου, ἐκ τῆς ἀποδοχῆς ἢ ἀπορρίψεως τοῦ ὁποῖου ἐξαρτᾶται ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν θὰ λάβῃ τις ἔναντι τοῦ προβλήματος τοῦ ὅλου δικαίου; Πράγματι τὸ θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐνέχει ἰδιάζουσαν σημασίαν διὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἐξ αὐτοῦ προκύπτουσι σπουδαιότατα συμπεράσματα διὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ποινικὸν δίκαιον καὶ γενικώτερον διὰ τὴν συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας². Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου ἀκριβῶς θέλομεν ἐρευνῆσαι ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἐὰν δύναται ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ποίαν σημασίαν ἐνέχει τοῦτο ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ δικαίου, θεωρούμενον ἐν γένει ἀπὸ ὀρθοδόξου σκοπιᾶς.

Ἡ ἔρευνα τοῦ θέματος ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς καὶ δὴ καὶ ὀρθοδόξου δὲν δύναται βεβαίως νὰ διεξαχθῇ, καθ' ὃν τρόπον θὰ διεξῆγε ταύτην ὁ ἀσχολούμενος περὶ τὴν δικαιοικὴν γενικῶς ἐπιστήμην. Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ νομικὸς εἶναι δογματικῶς ἐλεύθερος καὶ ἀδέσμευτος καὶ χωρεῖ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς λογικῆς, τῆς ἱστορικῆς πείρας καὶ τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνικῆς δικαιοικῆς ζωῆς, εἰς τὸν θεολόγον πρόκειται ἀμετακίνητος καὶ σταθερὰ εἰκὼν τάξεως, διδασκαλία περὶ θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ μόνον καθορίζεται καὶ ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν θέλει λάβῃ οὗτος ἔναντι τοῦ δικαίου. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία περὶ δικαίου πηγάζει ἐκ τῆς γενικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη πηγὴν τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας, ἐν γενικωτάτῃ ἐννοίᾳ³. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ δίκαιον τῆς

2. Ὅρα τὴν περισπούδαστον ἐργασίαν Adolf Landolt, ἐν ἣ ὁ συγγραφεὺς ἐξαιρεῖ τὴν σημασίαν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ὑποδεικνύων γενικοὺς καὶ εἰδικούς κανόνας φυσικοῦ δικαίου ἐν τῷ δικαίῳ τῆς Ἐκκλησίας.

3. Πρβλ. Μῶας, σ. 101 ἐξ.

Ἐκκλησίας ἀρύεται τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ τοῦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία. Κατ' ἀκολουθίαν μόνον ἐκεῖνο δύναται νὰ ἰσχύῃ ὡς δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς πηγὴ τοῦ δικαίου ταύτης, ὅπερ συμφωνεῖ μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας. Ἐφ' ὅσον δέ, νομίζομεν, ὁ ἀσχολούμενος περὶ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας ἀπομακρύνεται τῆς διδασκαλίας ταύτης, αἱ γνῶμαι αὐτοῦ ἔχουσι μόνον προσωπικὸν καθαρῶς χαρακτῆρα.

Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας λαμβάνει θέσιν ἔναντι τῶν προβλημάτων τοῦ δικαίου, διότι ἡ δικαϊκὴ τάξις ἀποτελεῖ κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἐπομένως τμήμα τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ δὴ καὶ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ρυθμίζει τὴν ἐξωτερικὴν διαγωγὴν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις ⁴. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τῆς παρούσης ἐργασίας, ὡς θέλομεν ἶδει ἐν τοῖς ἐφεξῆς.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, ἐφ' ὅσον παρ' ἡμῶν θίγεται παρεμπιπτόντως τὸ θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου —καὶ θίγεται τοῦτο σπανίως — ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ⁵. Ἀλλὰ ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία δὲν ἔχει εἰσέτι διαμορφωθῆ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ ⁶. Καὶ ὅμως ἡ περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἔρευνα καθίσταται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἐπιβεβλημένη. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ὑπάρχουσι προεργασίαι ἐν σχέσει μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τούτου ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐνδιατρίψωμεν περὶ τὰ γενικώτερα θέματα τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Αἱ βραχεῖαι παρατηρήσεις διαφόρων ὀρθοδόξων συγγραφέων, ἔστω καὶ ἂν οὗτοι παραπέμπουσιν εἰς τὸ χωρίον τῆς πρὸς Ρωμ. 2, 14, εἶναι γενικωτάτης φύσεως καὶ λίαν ἀκαθόριστοι, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ δύναται ἐξ αὐτῶν νὰ ἐξαχθῇ τι τὸ οὐσιῶδες διὰ τὴν κριτικὴν διαπραγματεύσιν τοῦ θέματος ἡμῶν ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Διότι, ὡς εἶδομεν, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ἐπομένως τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν συνεπάγεται ἀναγκαιῶς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ περιεχομένου τούτου, ὡς ἔχοντος σημασίαν καὶ ἰσχύν διὰ τὴν δικαϊκὴν περιοχὴν τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, διὰ τὸ κατὰ κόσμον δηλ. καὶ τὸ τῆς Ἐκκλησίας δίκαιον. Τοῦτο δεικνύει π. χ. παρ' ἡμῶν ἡ γνώμη τοῦ καθηγητοῦ Χριστοφίλοπούλου, ὅστις λέγει: «Ἡ σημασία τοῦ περὶ φυσικοῦ δικαίου θεωρήματος, στηριζομένου ἄλλως τε εὐθέως εἰς τὴν ἐν Ρωμ. β 14 - 15 ῥῆσιν τοῦ Παύλου, εἶναι ἀναμφισβήτητος ἀπὸ δογματικῆς, ἠθικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἐπόψεως, ὡς ἀποτελοῦντος τὸ θεμέλιον καὶ τὸν γινώμονα κρίσεως παντὸς θετικοῦ δικαίου. Ἀπὸ καθαρᾶς νομικῆς ὅμως ἀπόψεως, ἦτις καὶ μόνη

4. Ὁρα Χρήστου Ἀνδρούτσου Ἠθική, σ. 137, Messner Ethik, σ. 235 ἐξ., 239 ἐξ., Naturrecht 155 ἐξ.

5. Ὁρα Bratziotis, σ. 32, Μίλας, σ. 13, Χριστοφίλοπουλον, σ. 89, Γεωργιάδην, σ. 56 ἐξ., Ζέπον, σ. 259 ἐξ.

6. Περβλ. Bratziotis, σ. 32.

ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, δὲν νομίζω ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον δύναται νὰ περιληφθῇ μεταξύ τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ δὴ διὰ δύο λόγους...»⁷. Ἄλλὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον δέον νὰ ἔχη σημασίαν καὶ ἀπὸ δικαίικῆς πλευρᾶς, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀποτελεῖ «τὸ θεμέλιον καὶ τὸν γνῶμονα κρίσεως παντὸς δικαίου». Ἄλλως δὲ παραγνωρίζεται τελείως τὸ «περὶ φυσικοῦ δικαίου θεώρημα» καὶ ἡ φύσις αὐτοῦ, διότι τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου συνίσταται κυρίως εἰς τὴν φύσιν τούτου ὡς θεοῦ δικαίου ἢ μὴ. Ἐφ' ὅσον ἡ ἀπάντησις θὰ ἦτο καταφατικὴ, τότε ἀσφαλῶς τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀποτελεῖ ἀσυζητητὴν πηγὴν τοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας εἰδικώτερον· ἄλλως οὐδαμῶς τοῦτο θὰ εἶχε σημασίαν τινὰ ἐξ ἐπόψεως δογματικῆς καὶ ἠθικῆς. Περὶ τούτων ὁμως θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐκτενέστερον ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ⁸.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐν τῇ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίᾳ ὑπείσχερονται ὠρισμένα σημεῖα θεολογικῆς καὶ δογματικῆς φύσεως. Τὰ σημεῖα ταῦτα καὶ τὰ δεδομένα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποτελέσωσι τὸν πυρῆνα καὶ τὴν ἀφετηρίαν τῆς περαιτέρω ἐρεύνης τοῦ θέματος καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς παραδόσεως. Τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ποία σχέσις ὑπάρχει μεταξύ Θεοῦ καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου; Ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ θεία τάξις, θεῖος νόμος;

2. Ὑπάρχει φυσικὸς νόμος; Τί ἐννοοῦμεν διὰ τοῦ ὅρου τούτου καὶ ποῖον εἶναι τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ;

3. Ποία σχέσις ὑφίσταται μεταξύ φυσικοῦ νόμου, τάξεως δημιουργίας καὶ τοῦ Εὐαγγελίου (νέου νόμου ἢ *lex Christi, lex nova*);

4. Εἶναι δυνατόν νὰ διαγνωσθῇ τὸ φυσικὸν δίκαιον; Πῶς; Ποίαν σημασίαν ἐνέχει διὰ τὸ θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία; Ἀποτελεῖ ἡ φύσις μέτρον πρὸς διάγνωσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου; Ἀποτελεῖ ἡ τάξις τῆς φύσεως φυσικὸν νόμον;

5. Ποία σχέσις ὑφίσταται μεταξύ φυσικοῦ νόμου καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου; Ἀποτελεῖ ἀπλῶς «γνῶμονα κρίσεως», ὑπόδειξιν εἰς τὸν νομοθέτην, ἢ εἶναι ἀνωτέρα τις ἀρχή, ἣτις καθιστᾷ τὸν ἀνθρώπινον νόμον νομικῶς ἄκυρον, εἰς ἣν περίπτωσιν οὗτος προσκυροῦει εἰς αὐτήν;

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν ὑπάρχουσιν ἤδη προεργασίαι τινὲς ἑτεροδόξων, ἥτοι τοῦ Otto Schilling καὶ τοῦ Stelzenberger, ἀσχοληθέντων περὶ τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας⁹. Τελευταίως

7. Χριστοφιλοπούλου τεύχ. Α, σ. 89.

8. Πρβλ. (τεύχ. β').

9. Otto Schilling, *Naturrecht und Staat nach der Lehre der alten Kirche*, Paterborn 1914, I. Stelzenberger, *Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa München* 1933.

ἐπελήφθη τοῦ θέματος τούτου καὶ ὁ Flückiger, ὅστις ὁμῶς, ἐρειδόμενος ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν, περιορίζεται εἰς τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν μέχρι τοῦδε διατυπωθεισῶν ἀπόψεων¹⁰.

Αἱ ἀνωτέρω ἐργασίαι δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς γενικαὶ προεργασίαι ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἡ μελέτη τοῦ Stelzenberger δὲν ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον, ἀλλὰ εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς περὶ ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ δὴ καὶ ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν. Στενωτέραν σχέσιν πρὸς τὴν ἡμετέραν ἔρευναν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει ἡ ἐργασία τοῦ Schilling. Οὐχ ἤττον ὁμῶς ἡ ἐργασία αὕτη τυγχάνει ἐλλιπῆς ἔχουσα μᾶλλον πληροφοριακὸν χαρακτῆρα, οὐδαμῶς δὲ ἀσχολεῖται περὶ τὸ ὅλον πρόβλημα καὶ τὸ σύστημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἐπὶ τούτοις δὲν ἐξαίρονται ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ οἱ Ἕλληνας πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων, ὡς θὰ ἦτο ἀναγκαῖον προκειμένου νὰ ἐκφέρῃ τις τὰς κρίσεις αὐτοῦ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου θέσεως τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας.

Ἐπίσης πρὸς τὸ θέμα ἔχει σχέσιν τινὰ καὶ ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ Βασιλείου Ἰωαννίδου¹¹.

Ἡμεῖς περιορίσθημεν εἰς τὴν οὐσίαν καὶ τὸν πυρῆνα τοῦ προβλήματος, ἵνα δυνηθῶμεν σαφέστερον νὰ ἐκθέσωμεν τὰς ἐπὶ τούτου γενικὰς ἀρχὰς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου.

Ἡ σημασία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐξ ἄλλου διὰ τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν εἶναι σπουδαιότητὴ ὡς στενωῶς συνδεδεμένη πρὸς τὸ θέμα τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ φυσικῆς ἠθικῆς¹². Πέρα τούτου ἡ ὅλη διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ δικαίου καὶ νόμου εἶναι στενωῶς συνυφασμένη μετὰ τοῦ θεμελιώδους τούτου θέματος¹³.

10. Felix Flückiger, Geschichte des Naturrechts τόμ. I, Altertum und Frühmittelalter, Zürich 1954.

11. Βασιλείου Ἰωαννίδου, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ στωικοὶ φιλόσοφοι, αἱ ἰδέαι αὐτῶν περὶ θείου προορισμοῦ καὶ περὶ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, 1934.

12. Bratziotis, σ. 20 ἐξ.

13. Ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι τῆς παρουσίας ἐργασίας ἀναφέρομεν ἐκ τῶν οικείων ἔργων τὰ θεμελιωδέστερα, ἀποφεύγομεν δὲ τὴν ἀναγραφὴν πληθῶς ἄλλων ἔργων, ἐφ' ὅσον ταῦτα εἴτε ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις μνημονεύονται, εἴτε οὐχὶ ἄμεσον σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν. Οὕτω, νομίζομεν, δὲν καταβαρύνεται ὑπὲρ τὸ δέον ὁ ἀναγνώστης ὑπὸ φάρτου ὑποσημειώσεων, αἵτινες οὐχὶ σπανίως προκαλοῦσι σύγχυσιν.

IV. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΝ ΤΗ ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ

Ἦδη αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἔρις καὶ διαφωνία τῶν δύο μεγαλυτέρων ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ σπουδαιότερον χωρίον διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ ἀποτελεῖ ἡ περικοπὴ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου 2,14 ἐξ. ¹

Ἐἶδομεν ὅτι οἱ προτεστάνται κατέβαλον προσπαθείας, ὅπως ἐρμηνεύσωσιν οὕτως τὸ χωρίον, ὥστε οὐδεμίαν μαρτυρίαν νὰ προκύπτῃ ἐξ αὐτοῦ διὰ τὴν ὑπαρξίν φυσικοῦ νόμου. Ἐν τοῖς ἐφεξῆς θὰ ἴδωμεν ποίαν ἔννοιαν ἔχει τὸ χωρίον τοῦτο ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ².

Ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν, πραγματευόμενος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ τὸ ζήτημα τῆς δικαιοσύνης, θίγει ἐν ταύτῃ καὶ τὸ θέμα, τὸ ὅποιον ἀπασχολεῖ αὐτὸν συνεχῶς καὶ τὸ ὅποιον ἀπετέλεσε θεμελιῶδες δόγμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Πρόκειται περὶ τοῦ δόγματος τῆς γενικῆς κρίσεως, τῆς τύχης δηλονότι, τὴν ὅποιαν θὰ ἔχωσιν ἐκεῖνοι ἐκ τῶν ἀνθρώπων, ὅσοι οὔτε τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Κυρίου ἤκουσαν, οὔτε τὸν Ἰουδαϊκὸν νόμον ἐγνώρισαν, ἦτοι οἱ ἐθνικοί. Πῶς θὰ κριθῶσιν οὗτοι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως; Δύνανται νὰ τύχωσι δικαιοσύνης — ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιᾶς κρινόμενοι —, ἐὰν διέπραξαν τι κακόν, ἢ — ἐπειδὴ κατὰ τὸν Παῦλον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἁμαρτία ἀνευ γνώσεως τοῦ νόμου ³ — εἶναι ἀνεύθυνοι, διότι οὔτε τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, οὔτε τοῦ Εὐαγγελίου ἔλαβον γνῶσιν; Πῶς ἠδύναντο νὰ γνωρίζωσι τί ζητεῖ ὁ Θεὸς ἀπὸ τούτων ἀνθρώπων καὶ τί εἶναι θεάρεστος πράξις; Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀπορίας ὁ Παῦλος ἀπαντᾷ ὡς ἐξῆς: Οἱ ἐθνικοὶ κέκτηνται ἐν μέτρον, βάσει τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ κρίνωσι τί εἶναι δίκαιον καὶ τί ἄδικον, τί καλὸν καὶ τί κακόν, καὶ νὰ γνωρίζωσιν οὗτοι ποῖος εἶναι ὁ θεῖος νόμος. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἀπόστολος προσθέτει ὅτι οἱ ἐθνικοὶ δύνανται νὰ λάβωσι καὶ λαμβάνουσι πράγματι γνῶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, «διότι τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς· ὁ Θεὸς γὰρ αὐτοῖς ἐφανέρωσεν· τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε αἰδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεό-

1. Περὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου τούτου ἠσχολήθησαν παρ' ἡμῶν ἐκ τῶν νεωτέρων θεολόγων μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ Π. Τρεμπέλας, ὅστις ἡμῶς περιορίζεται εἰς ἀπλήν ἀπόδοσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ χωρίου. Πρβλ. Τρεμπέλας, σ. 26 ἐξ.

Ἐδωτέραν ἐρμηνείαν πειρᾶται ὁ Β. Ἰωαννίδης, ὅστις συγχρόνως λαμβάνει θέσιν ἔναντι ἐνστάσεων τινῶν προτεσταντῶν θεολόγων, παραθέτων τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Πρβλ. Ἰωαννίδην, σ. 102 ἐξ. Ἐπίσης καὶ ὁ Π. Μπρατσιώτης ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ τῆς σημασίας τοῦ χωρίου τούτου. Πρβλ. Bratziotis, σ. 32 ἐξ. Πρβλ. ἐπίσης γενικώτερον περὶ νόμου ἐν τῇ Ἀγ. Γραφῇ παρὰ Kittel, ἄρθ. «νόμος», IV, σ. 1051 ἐξ.

2. Πρβλ. Ἰωαννίδην, σ. 102 ἐξ.

3. Ρωμ. I, 21 ἐξ.

της»⁴. Οί ἔθνικοι ἐπομένως, ἔχοντες τὴν φυσικὴν περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ γνώσιν, δὲν θὰ τύχωσι συγγνώμης, διότι μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔχουσι λάβει γνώσιν καὶ τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα εἶναι τῷ Θεῷ ἀρεστά, δηλ. τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον «ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα (Μωυσέως) φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιεῖ». Οὕτω καταδεικνύουσιν ὅτι «ἐαυτοῖς εἰσι νόμος», δηλ. ὁ Δεκάλογος. Ἡ συνείδησις αὐτῶν ἐπιμαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν τοῦ νόμου τούτου καὶ οἱ διαλογισμοὶ αὐτῶν κατηγοροῦσιν ἢ ὑπερασπίζουσιν ἀλλήλους «ἐν ἡ ἡμέρα κρινεῖ ὁ Θεὸς τὰ κρυπτὰ τῶν ἀνθρώπων»⁵. Ὁ πυρὴν ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον οἱ Ἰουδαῖοι ἔχουσι ἐν τῷ Μωσαϊκῷ νόμῳ, ἐν τῷ θείῳ θετικῷ νόμῳ, δηλ. τῷ Δεκαλόγῳ, εἶναι γεγραμμένους ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἐθνικῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτου διαγιγνώσκουσιν οὗτοι τί εἶναι δίκαιον καὶ τί ἄδικον, ἡ δὲ συνείδησις αὐτῶν κρίνει τὴν ὀρθότητα τῶν πράξεων. Οὕτω ἐκ φυσικῆς καθοδηγήσεως πληροῦσι τὰς οὐσιαστικωτέρας ἀπαιτήσεις τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου. Ὅθεν, κατὰ τὸν Παῦλον, ὁ νόμος τῶν Ἰουδαίων ἐν ταῖς κυριωτέραις αὐτοῦ γραμμαῖς, ὡς οὗτος περιέχεται ἐν τῷ Δεκαλόγῳ, εὐρίσκεται ἐν πληρεῖ συμφωνίᾳ καὶ παραλληλίᾳ πρὸς τὸν νόμον τῶν ἐθνικῶν, ὅστις εἶναι γεγραμμένος ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν. Τούτου ἕνεκα ὁ Παῦλος ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μὴ ἔχων τὴν περιτομήν, δηλ. ὁ ἐθνικός, ὁ ὁποῖος πληροῖ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νόμου (τοῦ Μωσαϊκοῦ), θέλει θεωρηθῆ καὶ κριθῆ ὡς ἔχων τὴν περιτομήν: «οὐ γὰρ ὁ ἐν τῷ φανερῷ Ἰουδαῖός ἐστιν, οὐδὲ ἡ ἐν τῷ φανερῷ ἐν σαρκὶ περιτομή· ἀλλ' ὁ ἐν τῷ κρυπτῷ Ἰουδαῖος, καὶ περιτομὴ καρδίας ἐν πνεύματι, οὐ γράμματι, οὐ δ' ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ»⁶. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι τὴν θέσιν, τὴν ὁποῖαν ἔχει παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ὁ Μωσαϊκὸς νόμος, ἡ γνώσις δηλονότι τοῦ νόμου καὶ ἐπομένως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τὴν θέσιν, λέγομεν, ταύτην λαμβάνει παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἢ φυσικῶς δοθεῖσα εἰς αὐτοὺς δυνατότης τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς διαγνώσεως τῶν κυριωτέρων αἰτημάτων τῆς ἡθικῆς, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ ἀναγνώσῃ οὗτοι ἐν τῷ νόμῳ τῷ γεγραμμένῳ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν. Ὁ πυρὴν τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ ἡ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἐθνικῶν γραφή, διὰ τῆς ὁποίας καθίστανται ἐαυτοῖς οὗτοι νόμος, ἔχουσι τὸ αὐτὸ περιεχόμενον.

Τὸν νόμον τούτον τῆς καρδίας ὀνομάζουσιν ἡθικὸν νόμον, διότι οὕτως εἰπεῖν ἀποτελεῖ συστατικὸν στοιχεῖον τῆς λογικῆς καὶ ἡθικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς ταύτης τοῦ φυσικοῦ ἡθικοῦ νόμου πρὸς τὸν Μωσαϊκὸν νόμον, τούτεστι τὸν Δεκάλογον, προκύπτει κατὰ τὸν Παῦλον ἀναγκαίως ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν διεφθάρη τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ δύναται

4. Ρωμ. I, 19 ἐξ.

5. Ὁ Ἰωαννίδης ἐρμηνεύει τὸ χωρίον τοῦτο ὡς ἐξῆς: «Ἐν τῇ καθημερινῇ τῶν ὀμιλιᾶ καὶ ἀναστροφῇ οἱ ἔθνικοι κρίνουσιν ἀλλήλων τὰ ἔργα, ἐπαινοῦσιν ἢ ψέγουσιν αὐτά, τοῦθ' ἕπερ σημαίνει ὅτι ἔχουσιν ἕνα κανόνα ἐν μέτρῳ ἡθικῶν, δι' οὗ κρίνουσιν ἐαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους». Πρβλ. σ. 103.

6. Ρωμ. 2, 25 - 29.

ὁ ἄνθρωπος νὰ πράττῃ· τὸ ἀγαθόν⁷. Παράδειγμα οἱ ἔθνικοί, οἵτινες διὰ τῶν πράξεων αὐτῶν ἀποδεικνύουσιν ὅτι διαγιγνώσκουσι τὸν φυσικὸν νόμον καὶ δύνανται νὰ ἐφαρμόζωσιν αὐτόν⁸. Τὸ σημεῖον τοῦτο δέον νὰ τονισθῇ καὶ ἐξαρθῇ ἐναντι τῶν ἀντιλήψεων διαφόρων προτεσταντῶν θεολόγων⁹.

Πράγματι τινὲς ἐξ αὐτῶν νομίζουσιν ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς βεβαπτισμένους ἔθνικούς, ἦτοι εἰς τοὺς ἐξ ἔθνικῶν χριστιανούς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐξ Ἰουδαίων¹⁰. Ἔτεροι πάλιν φρονοῦσιν ὅτι τὰ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὑπὸ τοῦ Παύλου λεγόμενα ἀφορῶσι μόνον εἰς τινὰς ἐκ τῶν ἔθνικῶν, οἵτινες ἐφήρμοσαν οὐχὶ ὀλοκλήρον τὸν νόμον, ἀλλὰ μόνον τινὰ ἐκ τῶν παραγγελμάτων αὐτοῦ¹¹. Ἄλλην ἐρμηνείαν ἐπιχειρεῖ ὁ Flückiger, ὅστις νομίζει ὅτι οἱ δίκαιοι, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ Παῦλος ἐν τῷ Β' κεφαλαίῳ τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, συγκροτοῦσι τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὰς ἐσχάτας ἡμέρας, ἦτοι τοὺς Ἰουδαίους καὶ μὴ. Οἱ μὴ Ἰουδαῖοι θέλουσιν ἀποτελεῖ αὐτοὶ οὗτοι νόμον, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς ἐμβάλλει ἐν αὐτοῖς τὴν ροπήν πρὸς τὰ ἔργα τοῦ νόμου. Ἐπομένως δὲν πρόκειται περὶ φυσικοῦ ἡθικοῦ νόμου¹². Τέλος ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι, οἵτινες δέχονται ὅτι ὁ Παῦλος ὁμιλεῖ ἐνταῦθα περὶ φυσικοῦ ἡθικοῦ νόμου, ὅστις ὁμῶς ἕνεκα τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτῆς δὲν δύναται νὰ εἶναι ἐνεργός¹³. Ἡ ἄποψις αὕτη, ἥτις ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τινων συγγραφέων, ἀποκρούεται ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν προτεσταντῶν¹⁴. Αἱ Εὐαγγελικαὶ Ἐκκλησίαι ἔχουσιν ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ χωρίου τούτου τόσον ὀλίγον ὁμοφωνήσῃ, ὅσον ἐπίσης καὶ ἐν τῇ θεωρήσει τοῦ προβλήματος τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἐνεκα τούτου εἶναι ἀνάγκη διὰ βραχέων νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ τὰς ἀνωτέρω ἐνστάσεις.

Οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμ. 2,14 ὁμιλεῖ περὶ μὴ βεβαπτισμένων ἔθνικῶν. Τοῦτο συνάγεται ἐξ ὀλοκλήρου

7. Πρβλ. Ἀνδρούτσου Δογματικὴν, σ. 154.

8. Stelzenberger, σ. 113.

9. Πρβλ. Flückiger, Die Werke des Gesetzes (nach Rom 2,14), ἐν Theol. Zeitschrift 1952, τευχ. 1, σελ. 18 ἐξ.

10. Πρβλ. W. Mundle, zur Auslegung v. Röm 2, 13 ἐξ. ἐν Theol. Blätter 1934, ἀρθρ. 9, K. Barth Kirchl. Dogmatik I, 2, 1939, σ. 322.

11. Πρβλ. Schlatter, Gottes Gerechtigkeit, σ. 15 ἐξ. 1933, A. Nygren, Der Römerbrief, 1949, σ. 10 ἐξ.

12. Flückiger, σ. 25 ἐξ. 29, ἐξ.

13. Πρβλ. W. Schönfeld, Grundlegung, σ. 213.

14. Πρβλ. P. Althaus, Die christl. Wahrheit, τόμ. 1, 1949, σ. 46 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ: Der Brief an die Römer, 1955, σ. 22 ἐξ., E. Brunner Natur und Gnade, τοῦ αὐτοῦ Der Römerbrief 1938, H. Lietzmann, An die Römer, ἐκδ. 4η 1935, W. Schönfeld, Grundlegung, σ. 219. Πάντες οἱ ἀνωτέρω προτεστανταὶ συγγραφεῖς στρέφονται ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τῶν ἐν τῇ ὑποσημειώσει 10 ἀναφερομένων. Οἱ ἀκόλουθοι συγγραφεῖς διαφωνοῦσι πρὸς τοὺς ἐν τῇ ὑποσημειώσει 11 ἀναφερομένους: Mundle ἐνθ' ἀνωτέρω, Flückiger ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 27 ἐξ.

τοῦ περιεχομένου τοῦ Β'. κεφαλαίου διὰ τὸν ἀμερόληπτον ἀναγνώστην. Οἱ βεβαπτισμένοι χριστιανοὶ γνωρίζουσι βεβαίως τὸ νόμον, ὅστις ἐν τῷ πυρῆνι αὐτοῦ ἰσχύει καὶ δι' αὐτούς, διότι διὰ τὸν χριστιανισμόν τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν ὑπῆρχεν εισέτι ἡ Καινὴ Διαθήκη (κανὼν), ἀλλ' ἴσχυεν ὁ «νόμος» ἐν τῇ περαιτέρω νέᾳ αὐτοῦ μορφῇ ὡς εὐαγγελικὸς νόμος¹⁵. Ἐφ' ὅσον κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἀπόστολος ποιεῖται λόγον περὶ ἐκείνων, οἵτινες δὲν ἔχουσι τὸν νόμον, οὗτοι δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλοι εἰμὴ οἱ ἐκ τῶν ἐθνικῶν μὴ χριστιανοί. Τοῦτο καθίσταται ἔτι σαφέστερον λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀφετηρίας, ἐκ τῆς ὁποίας ὁρμᾶται ὁ Παῦλος ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῶν θεμάτων αὐτοῦ. Προτίθεται δηλονότι ὁ Ἀπόστολος, ὅπως διαπιστώσῃ ὅτι οἱ μὴ ἔχοντες τὸν νόμον ἐθνικοὶ ἔχουσι ὅμως μίαν ἀρχήν, γινώσκιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, βάσει τῆς ὁποίας θέλουσι κριθῆ. Τοῦτο δέχεται ὁ Παῦλος ἀναφερόμενος εἰς τὴν φυσικὴν περὶ Θεοῦ γινώσκιν καὶ τὸν ἐν τῇ καρδίᾳ γεγραμμένον ἠθικὸν νόμον. Ἀλλὰ τὴν ἰδίαν ἀφετηρίαν, ὡς θέλομεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἴδει, θέτουσιν ὡς βάσιν τὰ σπουδαιότερα ὑπομνήματα τῆς πρὸς Ρωμ. ἐπιστολῆς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ σχετικαὶ μαρτυρίαι ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων (Ἰουστίνου, Ὠριγένους, Χρυσόστομου κλπ.). Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς τὸ σπουδαιότατον ἐπιχειρημα. Πρὸς τούτους δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται πῶς δέον νὰ κατανοῆται τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἡ Βίβλος διασαφεῖται καὶ συμπληροῦται ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως¹⁶. Ἡ παράδοσις ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἶναι σαφής. Ὁ Παῦλος ὁμιλεῖ ἐνταῦθα περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου¹⁷. Τὸ γεγονός ὅτι θέτει ἐν ἴσῃ μοίρᾳ τὸν θετικὸν θεῖον τῶν Ἰουδαίων νόμον μετὰ τοῦ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν Ἐθνικῶν γεγραμμένου νόμου, ἀποδεικνύει, πιστεύομεν, ὅτι πρόκειται πρᾶγματι περὶ ἠθικοῦ νόμου. Σαφέστερον συνάγεται τοῦτο ἐκ τοῦ περαιτέρω καθορισμοῦ τοῦ νόμου, καθ' ὃν θὰ κριθῶσιν οἱ τε Ἰουδαῖοι καὶ ἐθνικοί: «Ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἤμαρτον, ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται· καὶ ὅσοι ἐν νόμῳ ἤμαρτον, διὰ νόμου κριθήσονται»¹⁸. Οὕτως ὁ Παῦλος ἀποδίδει εἰς τὸν ἐν ταῖς καρδίαις γεγραμμένον νόμον τὴν σημασίαν, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν δύναμιν τοῦ νόμου. Διότι πῶς θὰ ἦτο ἄλλως δυνατόν βάσει τοῦ ἐν ταῖς καρδίαις ὑπάρχοντος νόμου νὰ κριθῆ τις; Δρᾶ ἄρα οὗτος καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ θετικὸς νόμος, ἦτοι δι' αὐτοῦ λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος γινώσκιν τῆς ἀμαρτίας, τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, καὶ οὕτω ὁ νόμος τῆς καρδίας ἀποβαίνει δι' αὐτὸν μέτρον κρίσεως. Εἶναι δὲ ὁ νόμος οὗτος τέλειος, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κριθῆ καὶ κατακριθῆ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῇ βάσει τούτου.

15. Ὁρθῶς τονίζεται τοῦτο ὑπὸ τοῦ Flückiger ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 22 ἐξ. Ἐπίσης Bratziotis, σ. 29 ἐξ.

16. Πρβλ. Bratziotis, σ. 23.

17. Πρβλ. Τρεμπέλαν, σ. 26, Ζέπον, σ. 261 ἐξ., Bratziotis, σ. 32, Χριστοφιλόπουλος σ. 89.

18. Ῥωμ. 2, 12.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν δύναται νὰ γίνη ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ φυσικὸς νόμος, τὸ πρῶτον διὰ τῆς ἐπελθούσης χάριτος διαγιγνώσκειται καὶ ἀποβαίνει ἐνεργὸς¹⁹.

Ὁ Παῦλος ὁμιλεῖ ἀσφαλῶς περὶ ἠθικοῦ «νόμου», ὅστις εἶναι θεῖος, παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυπτόμενος νόμος καὶ ὅστις διαγιγνώσκειται φυσικῶς ἐνέχων μέχρι ἐνὸς σημείου ἀποκαλυπτικὸν χαρακτήρα²⁰. Ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος ἀποτελεῖ θεϊαν ἐπιταγὴν, ἰσαξίαν πρὸς τὸν Δεκαλόγον καὶ κατ' ἀκολουθίαν κέκτηται τὴν ἰδίαν σημασίαν καὶ ἀσκεῖ ἐν τῇ δικαιοκῆ περιοχῇ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν καὶ λειτουργίαν.

Ἡ λειτουργία, τὴν ὁποίαν ἐπιτελεῖ ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος ἐν τῇ δικαιοκῆ περιοχῇ, ὑποδηλοῦται ἐν τῷ χωρίῳ τῆς πρὸς Ρωμ. 2,14, καταφαίνεται ὅμως σαφέστερον ἐν συναφεῖα πρὸς ἄλλα χωρία. Οὕτω ὁ Παῦλος ποιεῖται λόγον ἀλλαχοῦ περὶ τῆς ὑποχρέωσης πρὸς ὑπακοὴν εἰς τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν (Ρωμ. 13,1). (Ὁμοίως καὶ ὁ Ἀπόστολος Πέτρος. Πρβλ. Πέτρ. 2,13). Ἀποτελεῖ καθήκον συνειδήσεως νὰ ὑποτάσσεται τις εἰς τὴν Ἐξουσίαν, διότι «Θεοῦ διάκονός ἐστί σοι εἰς τὸ ἀγαθόν». Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς Ἐξουσίας ὡς διακόνου τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ἀγαθὸν θεμελιῖ καὶ τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὑπακοήν.

Ἡ Ἐξουσία ἐπομένως πρέπει ν' ἀποτελῇ ἐν εἶδος διακονίας τοῦ Θεοῦ πρὸς διαχείρισιν τοῦ ἀγαθοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Ἡ ἐπιδιώξις καὶ ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἀγαθοῦ δέον νὰ εἶναι τὸ κύριον γνώρισμα ἐκάστης πράξεως τῆς Ἐξουσίας. Ἐκεῖ, ἐνθα ἐλλείπει τὸ γνώρισμα τοῦτο τῶν πράξεων τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς, ἐλλείπει συγχρόνως καὶ ἡ θεμελιώσις, ἡ νομιμοποίησις ταύτης ὡς διακόνου τοῦ Θεοῦ, ὅποτε δὲν δύναται νὰ ὑφίσταται καὶ τὸ καθήκον εἰς ὑπακοήν. Ὅπου αἱ πράξεις τῆς Ἐξουσίας δὲν σκοποῦσι τὴν διαχείρισιν τοῦ ἀγαθοῦ, οὐδαμῶς δικαιουῦται αὕτη ν' ἀπαιτῇ ὑπακοὴν παρὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἰσχύει ἡ ἄλλη θεμελιώδης ἀποστολικὴ ἀρχὴ «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξ. 5,29)²¹.

Ὁ χαρακτήρ τοῦ Δεκαλόγου ὡς θείας ἐπιταγῆς πρὸς τὸ ἀγαθὸν εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος, τὸν ὁποῖον ὁ Παῦλος θεωρεῖ ἰσαξίον πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου, ἐνέχει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, ἀποτελῶν τὴν κατευθυντήριον γραμμὴν πρὸς τὸ ἀγαθόν. Δύναται τις κατ' ἀκολουθίαν νὰ συμπεράνη ὅτι, κατὰ τὸν Παῦλον, ἐφ' ἔσον μία διάταξις τῆς Ἐξουσίας (Κράτους — Νομοθέτου) προσκρούει εὐθέως πρὸς μίαν ἀρχὴν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν ἐπιβάλλει ὑπακοήν, διότι ὁ ἀνθρώπος δὲν ὑποχρεοῦται (ἐν τῇ συν-

19. Πρβλ. Ἰωαννίδην, σ. 182, σημ. 2.

20. Πρβλ. Bratziotis, σ. 20 ἐξ.

21. Πρβλ. Schilling, Moraltheologie, τόμ. I, σ. 122. Διὰ τὴν ἰσχὴν τοῦ θείου δικαίου πρβλ. κυρίως E. Rösser, göttliches und menschliches, veränderliches und unveränderliches Recht, Paderborn 1934, σ. 38 ἐξ.

ειδήσει αὐτοῦ) παρ' οὐδενός, ὅπως πράξει τι ἐναντίον θείας ἐπιταγῆς²². Τὸ θέμα τοῦτο τῆς ἐνεργείας καὶ ἰσχύος τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ δικαιοκῆ περιοχῇ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐγένετο ἀντικείμενον διαπραγματεύσεως τὸ πρῶτον παρὰ τῶν πατέρων, ὡς θέλομεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἴδει.

Ἐρωτᾶται ἕμως: Μήπως ἡ διδασκαλία αὐτῆ τοῦ Παύλου ἀποτελεῖ προτὸν προσωπικῆς αὐτοῦ γνώμης, ἥτις ἐνδεχομένως δὲν ἀπηχεῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου, ἢ μήπως πηγάζει ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς στοικῆς φιλοσοφίας;

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρῶτον ἐρώτημα δικαίως καὶ ὀρθῶς ὑπεδείχθη ὅτι ὁ Παῦλος ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ εὐρίσκεται ἐν ἀπολύτῳ ἀρμονίᾳ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου²³. Τὸ ἀσφαλές τῶν λόγων τοῦ κορυφαίου Ἀποστόλου κυροῖ μετ' ἀπολύτου αὐθεντίας ἢ ἐν σχήματι ἀρνητικῆς ἐρωτήσεως θετικῆ ἀπόφανσις τοῦ Κυρίου: «*Τί δὲ καὶ ἀφ' ἑαυτῶν οὐ κρίνετε τὸ δίκαιον;*» (Λουκ. 12,57). Περιφανεστέραν ἀσφαλῶς μαρτυρίαν περὶ ὑπάρξεως καὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσκομίση τις. Καὶ μόνον ἐπὶ τῶν λόγων τούτων τοῦ Κυρίου θὰ ἠδύνατό τις νὰ στηρίξη τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἄλλ' ἤδη ὁ πρῶτος μετὰ τὸν Παῦλον τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διδάσκαλος Ἰουστῖνος παρέχει ἡμῖν σαφῆ ἀντιπαραβολὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου πρὸς τὴν τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου²⁴. Κατὰ τὸν Παῦλον, λέγει ὁ Ἰουστῖνος, ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων εἶναι μόνον ὁ πυρῆν, αἱ βασικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου γεγραμμένα. Τὸν πυρῆνα ἕμως τούτον εἶχεν ἤδη ὑποδείξει, λέγει ὁ Ἰουστῖνος, ὁ Κύριος ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὀμιλίᾳ, ἔνθα ἀνακεφαλαίων εἶπε: «*Πάντα οὖν ὅσα ἐὰν θέλητε, ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτως καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς· οὗτος γὰρ ἔστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται*»²⁵. Ἐκτοτε, ὁσάκις οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρουσι τοὺς ἀνωτέρω λόγους τοῦ Κυρίου, νοοῦσι πάντοτε τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον. Εἰς τὸν πυρῆνα τοῦτον τοῦ νόμου περιέχεται ὁμοίως καὶ ἡ ἐντολὴ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης²⁶,

22. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ γίνῃ λόγος καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς. Πρβλ. τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ τοῦ Λέοντος XIII Über den Ursprung der Staatl. Gewalt. ASS 14, σ. 4 ἐξ. Ἐπίσης ἐγκ. Über die wichtigsten bürgerl. Pflichten der Christen, ASS, σ. 385 ἐξ. MG, αριθ. 908. Ὄρθως λέγει ὁ Χρῆστος ὅτι: «Ἡ πρὸς τοὺς Ἰσραηλίτας ἀποκάλυψις παρίσταται ἐνίοτε ὡς τελειότερα τῆς φυσικῆς, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἡ διαφορά ἐγκτεται ἐν τῷ ὑφ' ἐκάστης ἐπιδικωμένῳ σκοπῷ. Οὕτω ἡ ἐν τῷ ἠθικῷ νόμῳ ἀποκάλυψις ἀπεσκόπει εἰς τὴν τήρησιν τῆς γεν. ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ, ἐνῶ ἡ ἐν τῷ Μωσαϊκῷ νόμῳ εἰς τὴν δημιουργίαν πρᾶτου τινὸς πυρῆνος πρὸς προετοιμασίαν διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς μελλούσης σωτηρίας. Κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ὁ νόμος εἶναι νόμος τοῦ Θεοῦ· ὁ Μωσαϊκὸς ἦτο διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας, ὁ ἠθικὸς διὰ τοὺς ἔθνικούς». Πρβλ. Χρῆστος, σ. 14.

23. Ὅρα Schilling, Naturrecht, σ. 41.

24. Πρβλ. § 6, σημ. 4.

25. Ματθαίου 7, 12, Λουκ. 6, 31.

26. Ματθαίου 22, 39.

χωρὶς βεβαίως δι' αὐτῆς νὰ αἰρηται διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ὑποχρέωσις πρὸς δικαιοσύνην. Τοῦτο ἄλλως καταφαίνεται ἐκεῖ, ἔνθα ὁ Κύριος ἀπορρίπτων τὸν φαρισαϊσμὸν ἀπαιτεῖ δικαιοσύνην καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην.

Ἐφ' ὅσον διατάξεις τινὲς ἀντιτίθενται εἰς τὸ πνεῦμα τοῦτο τοῦ νόμου, δὲν δύνανται νὰ ἀξιῶσιν ὑπακοὴν καὶ ἐφαρμογὴν. Οὕτω φέρ' εἰπεῖν ἡ πλῆσις τῶν χειρῶν πρὸ τοῦ φαγητοῦ δὲν περιέχεται εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου²⁷, ἡ δὲ ἀπαγόρευσις τῆς θεραπείας ἀσθενῶν κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου ἀντιτίθεται πρὸς αὐτό²⁸.

Ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὀμιλίας τοῦ Κυρίου συνάγεται σαφῶς ὅτι ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος περιλαμβάνει τὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα, τὸ πνεῦμα τοῦ Μωσαικοῦ νόμου, τοῦ ὁποῦ ζητεῖ τὴν πλήρωσιν ὁ Κύριος, τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου, πρὸς τὸν ὁποῖον συνεμορφώθη τελειοποιήσας αὐτόν²⁹.

Ἡ διδασκαλία ἐπομένως τοῦ Παύλου περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀποτελεῖ γνήσιον στοιχεῖον τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη τὰς ρίζας αὐτοῦ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ³⁰.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύνανται τις συγχρόνως ν' ἀντιληφθῇ κατὰ πόσον ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας³¹. Μέχρι πρὸ τίνος ἐθεωρεῖτο ἡ ἐπίδρασις αὕτη ὡς γεγονός. Ἐν τούτοις ἡ τελευταία ἔρευνα, ἐρειδομένη ἐπὶ σοβαρῶν δεδομένων, ἀπέδειξεν ὅτι οἰαδήποτε οὐσιαστικῆ ἐπίδρασις δέον ν' ἀποκλεισθῇ καὶ ὅτι δύνανται ἀπλῶς ν' ἀφεθῇ ἀνοικτῇ ἡ θύρα πρὸς συζήτησιν, ἐὰν πρόκειται περὶ ὁμοιότητος ἐξωτερικῆς μορφῆς καὶ λεκτικῆς διατυπώσεως³². Ἡ στωικὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διδασκαλία ἔχουσιν οὐσιωδῶς διάφορον βάσιν καὶ οὐσιωδῶς διάφορον περιεχό-

27. Ματθαίου 15 - 20.

28. Ματθαίου 12, 9 ἐξ., Λουκᾶ 6,7 ἐξ.

29. Ματθαίου 5, 17.

30. Ὅρα Schilling, *Naturrecht*, σ. 42, Stelzenberger, σ. 111. Ὁ Ζέπος λέγει ὅτι ὁ Παῦλος «ὡς ἰδεαλιστῆς εἶναι τελειῶς κάτοχος τοῦ ἀπαραιτήτου δασμοῦ τοῦ κόσμου τοῦ δικαίου εἰς τὸ κείμενον θετικὸν δίκαιον καὶ εἰς τὴν ἀφηρημένην ἀξίαν ἢ ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, τὸ ἄλλως ἀποκαλούμενον «ὄρθον» ἢ ἀκόμη καὶ «φυσικὸν» δίκαιον. Ὅταν ὁ Παῦλος ἀποφανῆται ὅτι «ὅταν γὰρ ἔσθῃ τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῆ—οὔτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος» (Ῥωμ. β', 14), προδήλως κατέχεται ἀπὸ τίνος ἰδέας «φυσικοῦ» δικαίου, τὸ ὁποῖον βεβαίως διὰ τὴν «ἐν Χριστῷ» κοσμοθεωρίαν του εἶναι ἡ «δικαιοσύνη Θεοῦ» (Ῥωμ. γ' 21), αὐτὸ δηλ. τὸ ὁποῖον περαιτέρω ὁ ἴδιος μὲ τελεολογικὴν ἀντίληψιν συνοψίζει εἰς τὴν φράσιν: «τέλος νόμου Χριστοῦ εἰς δικαιοσύνην» (Ῥωμ. ι', 4, πρβλ. καὶ τὴν ἀνάλυσιν Ῥωμ. θ', 30 ἐπ.). Πρβλ. Ζέπου, σ. 260 ἐξ. Περαιτέρω ὁ Ζέπος λέγει ὅτι: «ὁ ἀπόστολος ἀντιλαμβάνεται τὸν νόμον ὡς ἀπλῆν ἔκφρασιν τοῦ ὅλου πνεύματος τῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία δεσμεύει καὶ ἔχει δυνάμιν ἀποφασιστικὴν» Ἀδύθι σ. 261 ἐξ. Πρβλ. ἐπίσης Σιώττην, σ. 48, Χρήστου, σ. 7 ἐξ., 12, ἐξ., πρβλ. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ πρβλ. Kittel, *ἔρθρ. ἀνόμος* IV, 1041 ἐξ. Πρβλ. καὶ *Manuale Disciplina (1QS) Columne III* (Molin, σ. 21-22).

31. Ὅρα Ἰωαννίδην σ. 182 ἐξ.

32. Πρβλ. Schilling, *Rechtsphilosophie*, σ. 11, Stelzenberger, σ. 11-114 *Spiegelberg*, σ. 295.

μενον. Ἐνῶ δηλονότι ἐν τῇ Στοᾷ ὁ Θεὸς καὶ ὁ θεῖος νόμος δὲν διαστέλλονται βασικῶς τῆς φύσεως³³, παρὰ τῷ Παύλῳ ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ κυβερνήτης ταύτης. Ἐκ τῶν περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀντιλήψεων τῆς Στοᾶς, ἐν αἷς ἐπικρατοῦσιν ἰσχυρὰ στοιχεῖα ἐνισμοῦ καὶ πανθεισμοῦ, οὐδεμία ὁδὸς δύναται νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς τὴν περὶ τοῦ θέματος ἡμῶν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἄνευ τῆς Στοᾶς θὰ διεμορφούτο ἡ περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διδασκαλία. Αἱ γενικαὶ γραμμαὶ ταύτης περιλαμβάνονται ἤδη σπερματικῶς ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀποκαλύψει καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖς βασικοῖς δόγμασι τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου (κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν) καὶ τῆς λυτρώσεως³⁴. Οὕτω πολλοὶ ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τῶν δογματικῶν τούτων ἀληθειῶν ὀρμώμενοι, ὑπέδειξαν τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου³⁵. Ὅθεν ἡ διδασκαλία τοῦ Παύλου ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Στοᾶς εἶναι γνησίως χριστιανικὴ—θεολογικὴ, καθαρῶς θρησκευτικὴ καὶ πρωτότυπος³⁶. Ὁ Spielberg πρὸς τούτοις ἀποδεικνύει ὅτι ἐν ὅλῃ τῇ στωικῇ γραμματολογίᾳ οὐδαμοῦ ὑπάρχει τι ὅμοιον μὲ τὸν νόμον τὸν «γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις». Μόνον, κατ' αὐτόν, ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ὑπάρχουσι τινες ὑπαινιγμοί³⁷.

Τέλος ὑπεστηρίχθη δι' ἀδρῶν ἐπιχειρημάτων ὅτι καὶ ἡ φράσις τοῦ Παύλου, καθ' ἣν οἱ ἐθνικοὶ «ἐαυτοῖς εἰσι νόμος», εἶναι ἐντελῶς πρωτότυπος³⁸.

Ποίαν ἔκτασιν καὶ σημασίαν λαμβάνει ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα διδασκαλία τοῦ Παύλου ἐπὶ τοῦ θέματος ἡμῶν διὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου, καταφαίνεται εὐθὺς ἀμέσως ἐκ τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας³⁹. Ἐν αὐτοῖς ρεεὶ ἐκ

33. Πρβλ. Ἰωαννίδην, σ. 12 ἐξ.

34. Πρβλ. Stelzenberger, σ. 110 ἐξ.

35. Πρβλ. κατωτέρω.

36. Πρβλ. Stelzenberger, σ. 114.

37. Πρβλ. Spielberg, σ. 295, Theodor Zahn, Der Brief des Paulus und die Römer, durch gesehen von Friedr. Hauck (ἐν Kommentar zum Neuen Testament ἀριθ. 6), σ. 124.

38. Πρβλ. Stelzenberger, σ. 115. Περὶ τῆς σχέσεως τῶν περὶ δικαίου ἰδεῶν τοῦ Παύλου πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν πρβ. Ζέπον, σ. 259 ἐξ.

39. Ἐν τῇ νεωτάτῃ ἐρευνῇ ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν πατέρων περὶ φυσικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου ὑποστηρίζεται ὑπὸ τινων ὅτι οἱ πατέρες ὑπὸ φυσικὸν νόμον ἐνοῦσι τὸν νόμον ἐκεῖνον τῆς φύσεως, ὅστις ἔχει διὰ τῆς ἀμαρτίας ἀλλοιωθῆ, δηλ. τὴν ἀναλλοίωτον φύσιν τῆς ἀρχεγόνου καταστάσεως (Flückiger Naturrecht, 102 ἐξ.). Ὁ φυσικὸς νόμος, ὅστις ἀναφέρεται εἰς τὴν θείαν βούλησιν καὶ ὅστις ἐπομένως ἀποτελεῖ νόμον τοῦ Θεοῦ, δύναται νὰ νοηθῆ, κατ' αὐτούς, μόνον ὡς ὁ τέλειος νόμος τοῦ παραδείσου. Εἶναι περιττὸν νὰ τονισθῆ ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐρμηνεῖα αὕτη ἀντιτίθεται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ καὶ τῶν μέχρι τοῦ Αὔγουστίνου. Ἀλλὰ πῶς ἠδύνατο νὰ συμβῆ ἄλλως, ἐφ' ὅσον ὁ Παῦλος καθορίζει σαφῶς ὅτι οἱ Ἐθνικοί, —οἱ ὅποιοι εἶναι οἱ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ νῦν βιούντες ἐν τῇ ἀμαρτωλῷ φύσει

τῶν πηγῶν τῆς παυλείου διδασκαλίας τὸ ὅλον ἐν εὐρυνόμενον καὶ ὀγκούμενον ρεῦμα τῆς χριστιανικῆς περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας⁴⁰. Ἄλλὰ περὶ τούτου γενήσεται ἐν τοῖς ἐφεξῆς λόγος.

ἄνθρωποι — φέρουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι τοῦτο ἀποδεικνύουσι διὰ τῶν συγκεκριμένων αὐτῶν πράξεων; Πῶς ἠδύνατο κατ' ἀκολουθίαν οἱ πατέρες νὰ διδάξωσι τι ἄλλο, δεδομένου μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν πρώτην χριστιανικὴν ἐποχὴν συνεχῶς ἀνεφέροντο εἰς τὴν περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διδασκαλίαν τοῦ Παύλου;

Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀρκούμεθα νῦν εἰς τὰ ἀνωτέρω, δεδομένου ὅτι θὰ ἐπανεέλθωμεν καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς. Σημειοῦμεν μόνον ὅτι οὔτε δυνατόν οὔτε ἀναγκαῖον θεωροῦμεν, ὅπως βάσει τῶν ὑπὸ ἐνὸς ἐκάστου ὑπὸ τῶν πατέρων ἐκτιθεμένων ἀνασκευάζωμεν τὰς ἀπόψεις τοῦ Flückiger. Τοῦτο θὰ ὠδήγηι μακρὰν τοῦ θέματος ἡμῶν καὶ θὰ προσέδιδεν εἰς τὴν παρούσαν μελέτην τὸν μονομερῆ χαρακτήρα, τὸν ὅποιον φέρει ἡ ἐργασία τοῦ Flückiger. Δὲν εἶναι δὲ ἀναγκαῖον, διότι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται ὁ Flückiger, ἀνασκευάζουσι μόνον τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ. Ὅθεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς καὶ ἐν τοῖς οὐσιωδέστεροις σημείοις θέλωμεν ἀσχοληθῆ περὶ τὰς συναφεῖς γνώμας τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἀπολογητῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐσφαλμένας γνώμας τοῦ Flückiger.

40. Πρὸ βλ. τὴν νεωτάτην ἐργασίαν τοῦ Karl Hermann Schelkle, Paulus Lehrer der Väter 1955, σ. 77-85. Ὁ σ. ἐν ἀδραῖς γραμμαῖς ὑποδεικνύει χωρία τινὰ τῶν ἐλλήνων καὶ λατίνων πατέρων, οἵτινες ἠσχολήθησαν περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ φυσικοῦ νόμου διδασκαλίας τοῦ Παύλου.

V. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἔργον τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἦτο μεταξύ τῶν ἄλλων, ὅπως διασαφήσωσι καὶ ἀναπτύξωσι τὴν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ περιεχομένην διδασκαλίαν. Εἶδομεν ἤδη ὅτι ἠγέρθησαν ἀμφιβολίαι τινές ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἰσχύν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου τῆς παυλείου διδασκαλίας καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ δικαιοκῆ περιοχῇ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ παράδοσις ἐν προκειμένῳ ἐνέχει διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἄποψιν σπουδαιοτάτην σημασίαν. Βεβαίως οἱ πατέρες δὲν εἶχον ἀμεσον ἀφορμὴν, ἵνα ἀσχοληθῶσιν ἀποκλειστικῶς περὶ δικαιοκῆ προβλήματα. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ θέμα ἡμῶν δὲν ἔχει ἐνδιαφέρον μόνον διὰ τὴν δικαιοκῆν ἐπιστήμην, ἀλλὰ σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν δικαίαν ἐν τῷ κόσμῳ τάξιν, διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαία ἢ πρὸς αὐτοὺς προσφυγῆ, καθόσον οὔτοι ἀποφαίνονται σαφῶς ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ τινες μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἰσέρχονται καὶ εἰς λεπτομερείας. Ἄλλως δὲ εἰς τοὺς πατέρας παρέχουσιν ἀφορμὴν οἱ διωγμοὶ ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, ἵνα ἀσχοληθῶσι περὶ τὴν σχέσιν μεταξύ Κράτους καὶ τοῦ καθήκοντος τῆς ὑπακοῆς τῶν χριστιανῶν.

Τολμηροὶ ἄνδρες τῆς νέας πίστεως καυτηριάζουσι δημοσίᾳ τὴν ἐγκληματικὴν τακτικὴν τοῦ Κράτους καὶ λαμβάνουσι θέσιν ἔναντι τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου.

Ἡ ἀντίθεσις τῆς νέας θρησκείας πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν καὶ τὸν Ἐθνισμόν, ἥτις ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς Δ' καὶ Ε' ἑκατονταετηρίδος, δίδει πρὸς τούτους ἀφορμὴν εἰς αὐτούς, ἵνα ἐπιληθῶσι τοῦ θέματος. Περὶ τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος διασαφεῖται ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία, ἥτις ὅμως ὀλοκληροῦται καὶ συστηματοποιεῖται διὰ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἀγούστίνου, ὡς θέλομεν ἶδει κατωτέρω. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ πατέρες ἀσχολοῦνται περὶ τὸ θέμα, τοῦτο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἀφορμῶν καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν κατὰ διάφορον τρόπον, ὀλίγον ἢ πολὺ διεξοδικῶς.

Ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρης ἀπόδοσις τῶν σκέψεων ἐκάστου τῶν περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο διατριψάντων εἶναι προφανῶς ἀναγκαιοτάτη, δεδομένου ὅτι συναφῆς διεξοδικὴ ἐργασία δὲν ὑπάρχει μέχρι τοῦδε ¹. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρει ἡ διασάφισις τῆς μετὰ τὸν Παῦλον διδασκαλίας τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἵνα διαπιστωθῇ μέχρι ποίου σημείου αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ κορυφαίου Ἀποστόλου καὶ ποίαν ἐξέλιξιν ἐμφανίζει περαιτέρω. Ἐνεκα τούτου ἐπιβάλλεται ἡ λεπτομερὴς διαπραγματεύσις τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τῶν

1. Ὁρα Schilling, Naturrecht, σ. 49 ἐξ.

δύο πρώτων αἰώνων, τοσούτω μᾶλλον ὅσῳ ἐν αὐτῇ διεμορφώθησαν τὰ κύρια στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος.

Ἰδιαιτέραν δυσκολίαν παρουσιάζει ἡ διάκρισις μεταξὺ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου. Συνήθως χρησιμοποιοῦνται ἀμφοτέροι οἱ ὅροι πρὸς δῆλωσιν τῆς αὐτῆς ἐννοίας². Ἡ διαστολή μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὡς τοῦ συνόλου τῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν, καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὡς τοῦ συνόλου τῶν ἐν ἐκείναις ταῖς ἐπιταγαῖς δικαιοῦ κανόνων, δὲν ὑφίσταται σαφῆς πάντοτε, πραγματοποιουμένη τὸ πρῶτον πλήρως παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ³. Οὐχ ἤττον ὁμως —καίτοι οὐχὶ παρὰ πᾶσι— διαφαίνεται ἡ δικαιοῦ σημασία, ἥτις ἀποδίδεται ὑπ' αὐτῶν εἰς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον, (ὅστις χαρακτηρίζεται πολλάκις ἀπλῶς ὡς φυσικὸς νόμος ἢ νόμος φύσεως), διὰ τὸ κατὰ κόσμον δίκαιον καὶ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας. Σαφέστερον δὲ ἐκδηλοῦται τοῦτο ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς σχέσεως τοῦ νόμου πρὸς τὸ δικαίωμα ἀντιστάσεως. Ἡ σημασία πάντως τῆς διακρίσεως δεόν νὰ μὴ ὑπερβάλληται, διότι δικαιοῦ ἐνέργεια τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου δύναται νὰ προκύψῃ ἐκεῖ, ἐνθα αἱ ἐπιταγαὶ αὐτοῦ ἀφορῶσιν εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, εἰς τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις καὶ εἰς τὰ καθήκοντα καὶ δικαιώματα τούτων πρὸς ἀλλήλους, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὰς σχέσεις Κράτους καὶ πολιτῶν. Ἄλλ' αἱ ἐπιταγαὶ αὗται εἴθισται, ὅπως περιλαμβάνονται ὑπὸ τὸν ὅρον «φυσικὸν δίκαιον»⁴. Ἐξ ἄλλου δὲν δύναται τις νὰ ἀξιοῖ ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν πατέρων, ἐφ' ὅσον καὶ σήμερον ἀκόμη οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπὸ δικαιοῦ πλευρᾶς δὲν δύναται νὰ ἰσχυρισθῶσιν ὅτι ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν ὀρίων τῆς ἐννοίας τούτου εὐρίσκονται ἐν πλήρει σαφηνείᾳ καὶ ὁμογνωμοσύνῃ.

2. Ὁρα Schilling, *Naturrecht*, σ. 225.

3. Ὁρα Schilling, *Naturrecht*, σ. 226, 227.

4. Ὁρα Schilling, *Naturrecht*, σ. 11 ἐξ.

VI. ΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ

Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους συναντῶμεν μόνον τὸν χριστοῦν κανόνα τῶν λόγων τοῦ Κυρίου καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παύλου. Ὁ χριστιανισμὸς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἦτο τοσοῦτον ἀπησχολημένος περὶ τὴν σταθεροποίησιν τῆς πίστεως, τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κατὰ τόπους χριστιανικῶν κοινοτήτων καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, ὥστε δὲν καθίστατο δυνατὸν εὐθὺς ἀμέσως νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀγῶνα ἐναντίον ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ, ἢ ἄλλην κοσμοθεωρίαν πρεσβεύοντος ἀντιπάλου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν παρείχεται κατὰλληλον ἔδαφος πρὸς συζήτησιν τοῦ θέματος τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πάντως ἐκ τῶν σφριζομένων ὑπολειμμάτων τῶν πηγῶν οὐδεμίαν σχετικὴν πληροφορίαν λαμβάνομεν.

Ἡ κατάστασις ἤμως αὕτη μετεβλήθη ἀρχομένου τοῦ Β' αἰῶνος. Ἡ ἔντασις τῶν διωγμῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ ἀφ' ἐτέρου συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἀπολογητῶν, οἱ ὅποιοι μετὰ θάρρους ἀνέλαβον τὸν ἀγῶνα πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς νέας θρησκείας ὡς φορέως τῆς ἀληθείας, ὡς τῆς μοναδικῆς θρησκείας, ἣτις περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν τελειοτέραν ἠθικὴν. Τὸ μὲν ἢ ἀντίθεσις μεταξύ τῶν ἐξ Ἰουδαίων χριστιανῶν καὶ τῶν ἐξ ἐθνικῶν, τὸ δὲ ἢ μεταξύ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ παρεῖχον πολλὰς ἀφορμὴν εἰς αὐτούς, ἵνα ἀναφέρονται εἰς τὴν περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διδασκαλίαν τοῦ Παύλου.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ πρώτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος δὲν ἐλλείπουνσι παντελῶς νύξεις περὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλ' εἶναι τοσοῦτον ἀραιαὶ καὶ ἀφηρημέναι, ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ ἀντίληψιν περὶ αὐτοῦ¹.

Μεταξὺ τῶν ἀπολογητῶν ὑπάρχουσι τινες οὐδαμῶς θίγοντες τὸ θέμα τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὡς φέρ' εἰπεῖν ὁ Ἀριστείδης. Ἄλλοι πάλιν ἄπτονται μὲν τοῦ θέματος, ἐν τῷ καθορισμῷ ἤμως τούτου περιορίζονται εἰς ὅσα ἀναφέρονται ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ. Τρίτη τέλος κατηγορία τῶν ἀπολογητῶν, ἐμφορουμένη προοδευτικῷ πνεύματος καὶ χρησιμοποιοῦσα νέον ὕλικόν καὶ νέας μορφάς, ἵνα κατὰ τρόπον σαφῆ καὶ καταληπτὸν καὶ διὰ τοὺς ἀπλοικοὺς ἀκόμη ἀνθρώπους ἐκθέσῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τοῦ

1. Ἡ Διδαχὴ διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν δύο ὁδῶν, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, προσφέρει τὸν πρῶτον ὑπαινιγμὸν περὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πρβλ. Διδαχὴ I, 1 DAV, σ. 1. Ὅρα ἐπίσης καὶ ἐπιστολὴν Βαρνάβα ΕΠΙΜ 2, 776 Β' ἐξ. καὶ Κλήμεντος αὐτόθι I, 277 Β ἐξ. Ἐξίς ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ ἡ βραχεῖα παρατήρησις τοῦ γνωστικοῦ Βαλεντίνου ἐξ Αἰγύπτου, παρατηροῦντος ὅτι ὑπάρχουσι πολλὰ στοιχεῖα ἐν τοῖς ἐθνικοῖς, τὰ ὅποια ἀνεύρισκει τις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὰ ὅποια πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ γεγραμμένου νόμου. (Πρβλ. Hennecke, σ. 12 σημ. 8).

Ἀθηναγόρου, Τατιανοῦ, Θεοφίλου, Μινουκίου Φήλικος καὶ ἄλλων. Μεταξὺ τούτων ἐξέχουσιν θέσιν κατέχει ὁ Ἰουστίνος.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην προσέτι σημειοῦται ἡ ἐμφάνισις δύο τάσεων, αἵτινες ἐξακολουθοῦσιν ὑπάρχουσαι εἰς τὸ ἐξῆς διαρκῶς ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς μὲν συντηρητικῆς, τῆς δὲ προοδευτικῆς καὶ φιλελευθέρως. Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν πρώτην τάσιν ἐπιζητοῦσιν, ὅπως διατηρήσωσι τὴν χριστιανικὴν ἀληθειαν δι' ἑαυτοὺς καθαρὰν καὶ ἐν ἀποστάσει ἀπὸ τοὺς ἐθνικοῦς. Οἱ ὀπαδοὶ ἀντιθέτως τῆς φιλελευθέρως τάσεως αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ ἔλθωσιν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς, ἵνα δι' ὕψους ὑψηλοῦ καὶ φιλοσοφικῆς σκέψεως ἐπιτύχωσι τὴν οἰκείωσιν αὐτῶν πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐμφανίζεται ὡς ἐνδειγμένη ἡ περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διδασκαλία.

Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς δευτέρας ταύτης τάσεως, τυγχάνων συγχρόνως καὶ πρώτος, μετὰ τὸν Παῦλον, μέγας κήρυξ τῆς διδασκαλίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ὁ Ἰουστίνος (120-160), ὅστις χρησιμοποιοῖ νέας μορφάς, ἵνα κηρύξῃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐδίδαξεν ἡδὴ ὁ Παῦλος. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποίησις τοῦ ποικίλλοντος εἰς ἔννοιαν καὶ περιεχόμενον «λόγου» τῆς Στοᾶς ἐξασφαλίζει εἰς αὐτὸν νέας δυνατότητας, τοῦτο μὲν ὅπως φέρῃ τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας πλησιέστερον πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς, τοῦτο δὲ ὅπως καθορίσῃ τὴν σχέσιν καὶ τὴν συνάφειαν πρὸς ἀλλήλας δυσκαταλήπτων χριστιανικῶν ἐνοιῶν. Ὁ Ἰουστίνος εἶναι ὁ ἀποσαφῆσας πάντα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς μετὰ ταῦτα διαμορφωθείσης διδασκαλίας περὶ τοῦ θέματος ἡμῶν. Τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως, διότι μέχρι τοῦδε δὲν ἔτυχε τῆς προσηκούσης προσοχῆς ὑπὸ γνωστῶν συγγραφέων ἀσχοληθέντων περὶ τὸ θέμα ἡμῶν². Ὁ Ἰουστίνος εἶναι ὁ στῦλος τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας τῆς μεταποστολικῆς περιόδου. Βεβαίως δὲν ἀναπτύσσει καὶ οὗτος ἐν λογικῇ συναφείᾳ καὶ συστήματι τὰ περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ διαπραγματευόμενος ἕτερα θέματα ὁμιλεῖ ἐπ' εὐκαιρίᾳ περὶ αὐτῶν σκοπῶν νὰ ἀποδείξῃ ἄλλα σπουδαῖα σημεῖα καὶ ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Ἐφελκύνει ζωηρῶς τὴν προσοχὴν ἡμῶν τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰουστίνος χρησιμοποιοῖ γλῶσσαν καὶ διατύπωσιν ἀνάλογον τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει³. Ἐν τῷ διαλόγῳ πρὸς τὸν Ἰουδαῖον Τρύφωνα, ἔνθα πρόκειται περὶ ἀντιθέσεως Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν, ἀκολουθεῖ ἐν τῇ διατύπωσει τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου τὸν Παῦλον. Ἐν ταῖς ἀπολογίαις ἡμῶν αὐτοῦ, ὅπου πρόκειται περὶ ἀντιθέσεως χριστιανικῆς καὶ ἐθνικῆς θρησκείας, χρησιμοποιοῖ τὴν γλῶσσαν τῆς Στοᾶς καὶ δὴ καὶ τὸν πολυσήμαντον ὄρον («λόγος»), ἵνα οὕτω δυναθῇ νὰ καταστήσῃ καταληπτὰς εἰς τοὺς ἐθνικοὺς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας.

2. Πρβλ. Stelzenberger, σ. 115, Schilling, Naturrecht, σ. 49 ἐξ.

3. Πρβλ. ὕποσημ. 2.

Ἐν τῷ διαλόγῳ πρὸς Τρύφωνα ὁμοίων ὁ Ἰουστίνος περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου παρουσιάζει τὸ περιεχόμενον τούτου ὁμοιον πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου. Οὕτω λέγει ὅτι ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος ἰσχύει πάντοτε καὶ πανταχοῦ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀληθοῦς νόμου, ὅστις διαγιγνώσκεται ὑπὸ πάντων τῶν ἀνθρώπων. Ἀκόμη καὶ οἱ διεφθαρμένοι τὴν συνείδησιν ἔχουσι γνῶσιν τῶν αἰωνίων ἀξιών, ἐφ' ὅσον δὲν θέλουσι «παθεῖν ἅπερ αὐτοὶ τοῖς ἄλλοις διατιθέασιν». Οὕτως ἡ γενικὴ ἀρχή, διὰ τῆς ὁποίας ἐδηλοῦτο καὶ δηλοῦται περιεκτικῶς τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀποτελεῖ συγχρόνως διὰ τὸν Ἰουστίνον ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τούτου, χρησιμοποιηθεῖσαν πολλάκις κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους⁴.

Ὁ Ἰουστίνος, συσχετίζων περαιτέρω τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου, συμπεραίνει ὅτι τοῦτο συμπίπτει πρὸς αὐτήν⁵.

Εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ πρὸς Τρύφωνα διαλόγου ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τοῦ Παύλου ἐξισοῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου. Ἀπαντῶν εἰς συναφῆ ἐρώτησιν τοῦ Τρύφωνος λέγει ὅτι ἐν τῷ Μωσαϊκῷ νόμῳ πρέπει νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ τῶν διατάξεων, αἱ ὁποῖαι ἰσχύουσιν ἔσαεί, καὶ ἐκείνων, αἵτινες ἀφορῶσιν εἰς μόνον τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθνος⁶ καὶ μάλιστα ἐν ὀρισμαμένη ἱστορικῇ αὐτοῦ περιόδῳ⁷. Ὅθεν μόνον ὅσα εἶναι «φύσει καλὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ δίκαια» ἔχουσι αἰωνίαν ἰσχὺν καὶ ταῦτα

4. Πρβλ. Διάλ. 93 ΕΠΜ 6,697 Α: «Τὰ γὰρ αἰεὶ καὶ δι' ὅλου δίκαια καὶ πᾶσαν δικαιοσύνην παρέχει ἐν παντὶ γένει ἀνθρώπων καὶ ἔστι πᾶν γένος γνωρίζον, ὅτι μοιχεία κακόν, καὶ πορνεία, καὶ ἀνδροφονία, καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα. Καὶ πάντες πράττουσιν αὐτά, ἀλλ' οὐκ ἔστι τοῦ ἐπίστασθαι ἀδικούντες, ὅταν πράττωσι ταῦτα, οὐκ ἀπηλλαγμένοι εἰσὶ, πλὴν ὅσοι ὑπὸ ἀκαθάρτου ἐμπεφορημένοι, καὶ ἀνατροφῆς καὶ ἐθῶν φαύλων καὶ τόμων πονηρῶν διαφθαρέντες, τὰς φυσικὰς ἐνοίας ἀπόλεσαν, μᾶλλον δὲ ἐσβεσαν, ἢ ἐπεσχημένας ἔχουσιν. Ἰδεῖν γὰρ ἔστι καὶ τοὺς τοιοῦτους μὴ τὰ αὐτὰ παθεῖν βουλομένους, ἅπερ αὐτοὶ τοὺς ἄλλους διατιθέασιν, καὶ ἐν συνειδήσεσιν ἔχουσι ταῦτα ὀνειδίζοντας ἀλλήλοις ἅπερ ἐργάζονται. Ὅθεν μοι δοκεῖ καλῶς εἰρῆσθαι ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Κυρίου.. ἐν δυσὶν ἐντολαῖς πᾶσαν δικαιοσύνην καὶ εὐσεβειαν πληροῦσθαι. Εἰσὶ δὲ αὗται «Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεὸν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν. Αἱ ἀνωτέρω γινώμαι τοῦ Ἰουστίνου ἀποτελοῦσι, νομίζομεν, τὴν ὀρθὴν ἀπάντησιν εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Flückiger, διότι σαφῶς ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἐν τῇ γῆ βιούντων ἀνθρώπων καὶ αὐτῶν πάνταχοῦ καὶ πάντοτε ἰσχύοντος φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ταυτίζεται πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου. (Naturrecht, σ. 250 ἔξ.).

5. Πρβλ. ὑποσ. 4.

6. Πρβλ. Διάλ. 45,2 αὐτόθι 6,572C: «Καὶ γὰρ ἐν τῷ Μωυσέως νόμῳ τὰ φύσει καλὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ δίκαια νενομοθέτηται πράττειν τοὺς πειθομένους αὐτοῖς· καὶ πρὸς σκληροκαρδίαν δὲ τοῦ λαοῦ διαταχθέντα γίνεσθαι ὁμοίως ἀναγράφεται, ἀ καὶ ἐπραττον οἱ ὑπὸ τὸν νόμον.» Ἐπίσης πρβλ. διάλ. 67 αὐτόθι 6,632 Α.

7. Πρβλ. Διάλ. 47,2 αὐτόθι 6,577 Α, Διάλ. 67 αὐτόθι 6,629 ἔξ. Ὁ Ἰουστίνος ἔχει ἐνταῦθα τὴν ἴδιαν ἀντίληψιν περὶ νόμου, ἣν καὶ ὁ Παῦλος. Τὴν περὶ νόμου ἀντίληψιν τοῦ Παύλου πρβλ. παρὰ Ζέτω, σ. 259 ἔξ.

περιλαμβάνονται ἐν τῷ Δεκαλόγῳ⁸, ὅστις περιέχει «τὰς αἰωνίας καὶ φύσει δικαιοπραξίας καὶ εὐσεβείας»⁹. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὅστις ἴσχυε πρὸ τοῦ Μωυσέως, μετὰ τὸν Μωυσέα καὶ διατηρεῖ τὴν ἰσχὴν αὐτοῦ καὶ μέχρι σήμερον εἶτε ὡς θετικὴ νομοθεσία (Δεκάλογος, Εὐαγγέλιον), εἶτε ὡς ἀγραφος νόμος παρὰ τοῖς ἔθنيοις.

Ἐὰν τ' ἀνωτέρω δὲν εἶχον οὕτω, συνεχίζει ὁ Ἰουστίνος, τότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Θεὸς κατὰ τὰς διαφορὰς ἐποχὰς δὲν ἦτο ὁ αὐτός, ἢ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἤξιου κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν παρὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων τὴν ἰδίαν δικαιοσύνην. Τοιοῦτοι ὅμως ἰσχυρισμοί, λέγει, θὰ ἦσαν γελοῖοι καὶ μωροὶ¹⁰. Διὰ τοὺς ἀνθρώπους ὑπάρχουσιν «αἰώνια δίκαια», τὰ ὁποῖα: «*κἀν Σκύθης ἢ τις ἢ Πέρσης καὶ φυλάσση, φίλος ἐστὶ τῷ Θεῷ*»¹¹.

Διὰ τὸν Ἰουστίνον αἱ ἐν τῷ Δεκαλόγῳ περιεχόμεναι γενικαὶ ἠθικαὶ ἀρχαὶ εἶναι αἰώνιαι, πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἰσχύων ἠθικὸς νόμος. Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ παρ' αὐτοῦ¹². Ἀλλὰ δὲν περιορίζεται ὁ Ἰουστίνος μόνον εἰς τὴν ἐξίσωσιν τοῦ Δεκαλόγου πρὸς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον. Τὴν ἀρχὴν ταύτην χρησιμοποιεῖ ὡς προβαθμίδα, διὰ νὰ μεταπηδήσῃ εἰς τι ἐντελῶς νέον, εἰς τὴν προσωποποίησιν δηλονότι τοῦ αἰωνίου ἠθικοῦ νόμου ἐν τῷ Χριστῷ. Ὁ «αἰώνιος νόμος» εἶναι, λέγει, αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστός. «*Ὡς οὖν ἀπὸ Ἀβραὰμ ἤρξατο περιτομὴ καὶ ἀπὸ Μωυσέως Σάββατον καὶ θυσίαι καὶ προσφοραὶ καὶ ἑορταί, καὶ ἀπεδείχθη διὰ τὸ σκληροκαρδιον τοῦ λαοῦ ὑμῶν τοῦτο διατετάχθαι, οὕτως παύσαιθαι ἔδει κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς βουλὴν εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ γένους Ἀβραάμ... γεννηθέντα υἱὸν τοῦ Θεοῦ Χριστόν, ὅστις καὶ αἰώνιος νόμος καὶ καινὴ διαθήκη τῷ παντὶ κόσμῳ ἐκηρύσσεται*»¹³. Τὸ αὐτὸ διατυποῖ ὁ Ἰουστίνος καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῶν ἀπολογιῶν αὐτοῦ, ἔνθα χρησιμοποιεῖ ταυτοσημῶς τοὺς ὄρους «λόγος, νοῦς, φυσικὸς ἠθικὸς νόμος, Χριστός».

8. Πρβλ. ὑποσημ. 6.

9. Πρβλ. Διάλ. 47,2 αὐτόθι 6,577 Α.

10. Πρβλ. Διάλ. 23,3 αὐτόθι 6,525 C.

11. Πρβλ. Διάλ. 28 αὐτόθι 6,536 Β.

12. Πρβλ. Διάλ. 67,7 αὐτόθι 6,632 Α—C.

13. Πρβλ. Διάλ. 43 καὶ 122 αὐτόθι 6,568 Α καὶ 760 C. Εἰρήσθω ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ αἰωνίου νόμου, ὡς ἐξάγεται καὶ ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς Θεολογίας, ὑπάρχει ἤδη ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ. Παραθέτομεν τὸ σχετικὸν χωρίον ἐν τῇ γερμανικῇ μεταφράσει, δεδομένου ὅτι ἢ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἀπόδοσιν αὐτοῦ θὰ προσέκρουεν εἰς πλείστας ἐνυπαρχούσας ἀσφαλείας, ἐφ' ὧν ἐγκυρον γνώμην ἔχουσι μόνον οἱ εἰδικοί: «Vom Gott der Erkenntnis kommt alles Seiende und Gewordene; noch ehe sie ins Dasein traten hat Er all ihren Ordnungs-prinzipien die Richtung gegeben, und sobald sie ins Dasein getreten sind, müssen sie zum Zwecke der Bezeugung der in Seiner Glorie ruhenden Ideen ihre Taten erfüllen, und es gibt keine Möglichen der Änderung. In seiner Hand liegen die Normen aller Dinge (des Alls) und Er statet sie (es) aus mit allen, was sie nötig haben (es nötig hat). Πρβλ. Manuale Disciplina (1 QS), Columne III (Molin, σ. 21-22).

Ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἐνέχει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα διὰ τὸ θέμα ἡμῶν. Διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τῷ οἰκειῷ τόπῳ, ὁ Αὐγουστίνος θέτει ὡς βᾶσιν τῆς περὶ δικαίου καὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας αὐτοῦ τὸν αἰώνιον νόμον (lex aeterna). Παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ δὲν ἐλέχθη βεβαίως, ὅτι ὁ Δεκάλογος ἔχῃ αἰωνίαν ἰσχύον, ὡς προϋπάρξας τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ ὡς θέλων ἰσχύσει μετὰ τὸ τέλος αὐτοῦ. Δὲν δικαιούμεθα ἐπομένως νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Ἰουστίνον τοῦτο, ἐφ' ὅσον καθίσταται σαφὲς ὅτι τὰ συγκεκριμένα παραδείγματα τοῦ φόνου, τῆς πορνείας κλπ., τὰ ὅποια παράθετει, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνάγονται εἰς τὴν πρὸ τῆς δημιουργίας κατάστασιν. Ὅθεν, νομίζομεν, ὁ Ἰουστίνος χαρακτηρίζει ὡς «αἰώνιον νόμον» τὸ ἀφηρημένον περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου τὸ σχέσιον ἔχον πρὸς τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν θεοσέβειαν ¹⁴. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην θεωρουμένης τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου ἢ περὶ «lex aeterna» σύλληψις τοῦ Αὐγουστίνου δὲν δύναται νὰ χαρακτηρίζηται ὡς ἀπολύτως πρωτότυπος καὶ νέα, καθ' ἃ μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο ¹⁵. Τὰ πρῶτα σπέρματα αὐτῆς εὐρίσκομεν, ὡς ἀνωτέρω ἐδείχθη, παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ, τὸν ὅποιον δικαίως δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς τὸν πρῶτον μέγαν κήρυκα τῆς περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι οἱ ὅροι «Χριστὸς» καὶ «λόγος» προσλαμβάνουσι εὐρυτάτην ἔννοιαν καὶ περιεχόμενον. Τῇ βοήθειᾳ τοῦ ὅρου «λόγος» ἐπιζητεῖ ὁ Ἰουστίνος, ὅπως ἐμφανίσῃ τὴν συνάφειαν καὶ σχέσιν μεταξύ Θεοῦ—αἰωνίου νόμου—φυσικοῦ νόμου—φυσικοῦ λόγου καὶ γνώσεως τῆς ἀληθείας. Ὁ Χριστὸς, λέγει, εἶναι ὁ πρωτότοκος τοῦ Θεοῦ. Τούτου μετέχει ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος δυνάμει τοῦ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος σπέρματος τοῦ λόγου, τὸ ὅποιον ἐξασφαλίζει ἢ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦ ἐμφύτου τούτου καὶ σπερματικῶς ἐνυπάρχοντος λόγου μετέχουσι πάντες οἱ ἄνθρωποι τοῦ Χριστοῦ - Λόγου ¹⁶. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἔθνικοι κοινωνοῦσι μικροῦ μέρους τοῦ Λόγου, τοῦ σπερματικοῦ λόγου ¹⁷. Τοῦτο σημαίνει, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γνώσιν τῆς ἀληθείας, ὅτι πᾶν τὸ ἀληθὲς ἐν τῇ θύραθεν φιλοσοφίᾳ ὀφείλεται εἰς τὸν ἐν τοῖς ἔθνικοις ὑπάρχοντα σπερματικὸν λόγον ¹⁸. Ὅθεν, λέγει ὁ Ἰουστίνος: Αἱ

14. Πρβλ. Διάλ. 47,2 ἐξ., αὐτόθι 6,577 Α.

15. Ὅρα Spielberger, σ. 65 ἐξ. Περὶ τῆς ἐνοίας τοῦ αἰωνίου νόμου ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ πρβλ. Kittel, κρθ. νόμος, IV 1041 ἐξ.

16. Πρβλ. Ἄπολ. 1 46 αὐτόθι 6,397 C: «Τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν καὶ προσηνύσαμεν λόγον ὄντα, οὐ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε (καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν)». Ἐπίσης πρβλ. Ἄπολ. 11,13 αὐτόθι 6,465 C: «Οὐχ ὅτι ἄλλότρια τὰ τοῦ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ἴμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων Στωικῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων· ἕκαστος γὰρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ Θεοῦ Λόγου τὸ συγγενὲς ὄρων, καλῶς ἐφθέγγετο».

17. Πρβλ. Ἄπολ. 11,8 καὶ 10, αὐτόθι 6, 457 Β ἐξ. Πρβλ. ἐπίσης Ἄπολ. I,46 αὐτόθι 6, 397 C.

18. Πρβλ. Ἄπολ. 11, 10 αὐτόθι 6,461B. Ὅρα Στεφανίδην, σ. 112, ὑποσ. 2.

διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Στωικῶν, ποιητῶν καὶ ιστοριογράφων, δὲν εἶναι ξένα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ἐντελῶς ὅμοια πρὸς αὐτήν. Διότι, καίτοι ἐλέχθησαν ὑπ' αὐτῶν πολλὰ τὰ ἀληθῆ, ἐν τούτοις ἐμφανίζονται ἀντιθέσεις ἐν πολλοῖς μὴ ἐπιτρέπουσαι τὴν ἀλάνθαστον καὶ γενικωτέραν γνῶσιν: «Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστίν»¹⁹. Οἱ χριστιανοὶ κέκτηνται τὸν πλήρη λόγον, τὸν Χριστόν, ἐνῶ οἱ ἐθνικοὶ μόνον τμῆμα τούτου²⁰.

Κατὰ τὴν περὶ σπερματικοῦ λόγου διδασκαλίαν τοῦ Ἰουστίνου, πάντες οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες ἐθνικοὶ ὑπῆρξαν δίκαιοι. Παράδειγμα οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ πρὸ τοῦ Μωυσέως ζήσαντες καὶ δικαιοθέντες Ἰουδαῖοι²¹. Προχωρῶν ἔτι περαιτέρω ὁ Ἰουστίνος ἐξάγει τὸ τολμηρὸν συμπέρασμα ὅτι οἱ μετὰ λόγου, ἐν εὐσεβείᾳ καὶ δικαιοσύνῃ βιώσαντες, καίπερ ἄθεοι θεωρούμενοι, ὑπῆρξαν ἀληθεῖς χριστιανοὶ (Σωκράτης, Ἡράκλειτος, Ἀβραάμ κλπ.)²².

Αἱ ἀνωτέρω γνῶμαι τοῦ Ἰουστίνου εἶναι βασικῆς σημασίας διὰ τὸ θέμα ἡμῶν. Οἱ μέχρι τοῦδε περὶ αὐτὰς ἀσχοληθέντες οὐδὲν ἐνεβάθυναν εἰς τὸ περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον προσφέρεται εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον. Παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ εὐρίσκεται ἤδη θεμελιωμένη ἡ ὅλη μεταγενεστέρα διδασκαλία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς κατὰ λόγον ζωῆς.

Ὁ Ἰουστίνος εἶναι θερμὸς κήρυξ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ²³. Ὁ θεὸς λόγος ἀποτελεῖ τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον φωτίζει τὸν ἄνθρωπον, ὅπως διακρίνη τὸ καλὸν, καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανόν, ὅπως ἐκλέγη τοῦτο.

Πολλὰκις ὁμοίως φέρουσι μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων οἱ δαίμονες σύγχυσιν καὶ ταραχὴν²⁴.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων προκύπτει ὅτι κατὰ τὸν Ἰουστίνον ὁ παρὰ τὸν λόγον βίος τῶν ἀνθρώπων στρέφεται ἐναντίον τοῦ Λόγου, τοῦ Χριστοῦ.

19. Πρβλ. Ἄπολ. 11,13 αὐτόθι 6,457B.

20. Πρβλ. Ἄπολ. 11,8 αὐτόθι 6,457B καὶ Ἄπολ. 11,10 αὐτόθι 6,461B: «Χριστῷ δὲ τῷ Σωκράτους ἀπὸ μέρους γνωσθέντι (Λόγος γὰρ ἦν καὶ ἔστιν ἐν παντὶ ὄν...), οὐ φιλόσοφοι οὐδὲ φιλόλογοι μόνον ἐπίσθησαν, ἀλλὰ καὶ χειρότεχναι, καὶ παντελῶς ἰδιώται, καὶ δόξης καὶ φόβου καὶ θανάτου καταφρονήσαντες».

21. Πρβλ. Ἄπολ. II, 8 αὐτόθι 6,457B.

22. Πρβλ. Ἄπολ. 1,46 αὐτόθι 6,397C. Ἡ γνώμη τοῦ Flückiger, καθ' ἣν τὸ πρῶτον ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Ἀμβρόσιος διδάσκουσιν ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου, δὲν δύναται κατόπιν τῶν ἀνωτέρω νὰ εὐσταθήσῃ, (Naturrecht, σ. 298).

23. Πρβλ. Ἄπολ. 11,7 αὐτόθι 6,456 B.

24. Πρβλ. Ἄπολ. 1,10 αὐτόθι 6,341 B: «Ὅπερ γὰρ οὐκ ἠδυνήθησαν οἱ ἄνθρωποι νόμοι πρᾶξαι, ταῦτα ὁ λόγος, θεὸς ὢν, εἰργάσατο, εἰ μὴ οἱ φαῦλοι δαίμονες κατεσκέδασαν πολλὰ ψευδῆ καὶ ἄθεα κατηγορήματα».

Ἄλλαχοῦ λέγει, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν νόμον καὶ τὸν νομοθέτην, τὰ ἐξῆς: Ἐφ' ὅσον ὑπάρχει Θεὸς καὶ τελικὴ κρίσις, ὑπάρχει ἀναγκαίως καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. "Ὅθεν οἱ νομοθέται τιμωροῦσι δικαίως τοὺς παραβαίνοντας τὰς ὑπ' αὐτῶν τιθεμένας δικαίας νομικὰς διατάξεις. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ νομοθέτου (τῶν νόμων), καθοδηγῶν τοὺς ἀνθρώπους διὰ τοῦ λόγου εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ δικαίου. Εἰς τὸν ἐνιστάμενον διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ὑπάρχουσι κατὰ χώρας διάφοροι νόμοι, οἵτινες ἔναντι τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου λαμβάνουσι διάφορον θέσιν θεωροῦντες αὐτὸ οἱ μὲν ὡς ἀγαθόν, οἱ δὲ ὡς κακόν, δίδεται ἡ ἀπόκρισις ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ὅτι τοῦτο συμβαίνει, διότι οἱ νομοθέται εἶναι πολλάκις οἱ μὲν ἐσκοτισμένοι τὸν νοῦν ὑπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων, οἱ δὲ πεφωτισμένοι ὑπὸ τῆς λαμπρῆς τοῦ ὀρθοῦ λόγου²⁵.

Ἐν κεφαλαίῳ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου περὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου δύναται νὰ διατυπωθῇ εἰς τὰ ἐξῆς:

1. Ὑπάρχει φυσικὸς ἠθικὸς νόμος. Τὸ οὐσιώδες αὐτοῦ γνώρισμα καὶ περιεχόμενον εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τοῦ Δεκαλόγου. Γίνεται πλέον διάκρισις μεταξύ θρησκευτικῶν καὶ δικαιοῦν διατάξεων καὶ ὑπαινιγμὸς διακρίσεως ἠθικῶν καὶ δικαιοῦν διατάξεων²⁶.

2. Ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος ἰσχύει πάντοτε καὶ πανταχοῦ. Οἱ εἰδικοί νόμοι τῶν Ἰουδαίων ἰσχυσαν μόνον προσωρινῶς καὶ εἰδικῶς δι' αὐτούς.

3. Ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος εἶναι ἐμφυτος εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, δυνάμενος νὰ διαγνωσθῇ καὶ ἐφαρμοσθῇ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Μεταξὺ ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν ὑφίσταται οὐσιώδης τις διαφορά: Οἱ μὲν δηλαδὴ κέκτηνται τὸν σπερματικὸν λόγον καὶ τὸ ὁμοίωμα τοῦ λόγου καὶ ἔχουσι τὴν δυνατότητα τῆς διαγνώσεως τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἐπιδεκτικότητος αὐτῶν, οἱ δὲ χριστιανοί, δεχθέντες ἐξ ὀλοκλήρου τὸν λόγον, ἔχουσι τὴν δύναμιν τῆς διαγνώσεως κατὰ τὸ μέτρον τῆς χάριτος²⁷.

4. Ὁ Χριστός, ὁ Λόγος, εἶναι ὁ αἰώνιος νόμος περιελκίων ἐν ἑαυτῷ τὸν ἠθικὸν νόμον. Ὡς τοιοῦτος ὁ Χριστὸς εὐρίσκεται ἐν σπέρματι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τουτέστιν ἐν τῇ λογικῇ καὶ ἠθικῇ φύσει αὐτοῦ ἐναποθεθειμένος. Ἐκεῖνο ἐπομένως, τὸ ὁποῖον εἶναι λογικόν, εἶναι συγχρόνως καὶ ἠθικῶς καλόν, καὶ ἀντιθέτως ἐκεῖνο, ὅπερ προσκρούει εἰς τὴν ἠθικὴν, εἶναι παρὰ τὸν λόγον.

5. Διὰ τοὺς ἀνθρώπους σημαίνουσι τὰ ἀνωτέρω ὅτι πρέπει νὰ ζῶσι συμφώνως τῇ ἀληθείᾳ καὶ τῷ λόγῳ. Ὁ λόγος καὶ ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος ἀποτελοῦσιν οὕτω μέτρον ἠθικότητος. Ἐντεῦθεν ἀπορρέει τὸ χρέος τῶν ἀρχόντων, ὅπως κυβερνῶσι συμφώνως τῇ ἀληθείᾳ καὶ τῷ λόγῳ. Νόμοι ἀντιτιθέμενοι πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον πρέπει νὰ ἀποδοκιμάζωνται.

Οὕτω τίθενται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου αἱ βάσεις διὰ τὴν εὐρύτεραν θεολογικὴν

25. Πρβλ. Ἀπολ. 11,2 αὐτόθι 6,460 Αἴξ., καὶ Ἀπολ. 1,12 αὐτόθι 6,341 ἔξ.

26. Πρβλ. ὑπόσημ. 8 καὶ 9.

27. Πρβλ. Ἀπολ. 11,13 αὐτόθι 6,315C.

καὶ βραδύτερον νομικὴν διαμόρφωσιν τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας.

Ὁ **Τατιανός**, μαθητῆς τοῦ Ἰουστίνου, δὲν συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας. Αἱ περὶ νόμου καὶ δικαίου ἀντιλήψεις αὐτοῦ ἀποδεικνύουσιν ὅτι οὗτος ἐβάδισεν ἐπὶ τὰ ἔχγη τοῦ διδασκάλου²⁸.

Πολὺ ἀξιολογωτέρα ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν φιλοσόφου καὶ ἀπολογητοῦ Ἄθηναγόρου. Ἀναφερόμενος οὗτος εἰς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δρᾷ συμφώνως τῷ ἐμφύτῳ λόγῳ, βάσει τοῦ ὁποίου ρυθμίζει λογικῶς καὶ δικαίως τὰ κατὰ τὸν βίον αὐτοῦ²⁹. Καὶ παρὰ τῷ Ἀθηναγόρᾳ ἐπίσης ἐξαιρεται ἡ στενὴ σχέσις μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς κατὰ λόγον ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου³⁰. Ὁ λόγος ἔχει τὸν προορισμόν, ἵνα φέρῃ τὸν ἄνθρωπον πλησίον τοῦ Θεοῦ. Οὕτω καθίσταται ὁ λόγος μέτρον ἠθικῆς³¹. Ὁ λόγος ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξιν τῆς κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου³².

Ὁ **Θεόφιλος Ἀντιοχείας** συνοψίζων τὴν μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ διδασκαλίαν ὁμιλεῖ περὶ νόμου δοθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα³³. Τὸ κύριον περιεχόμενον τοῦ νόμου τούτου εἶναι: «πάντα ὅσα ἂν μὴ βούληται ἄνθρωπος εἶναι γενέσθαι, μηδὲ ἄλλω ποιεῖν»³⁴. Κατὰ τὸν Θεόφιλον, ὁ Θεός, ὁ δημιουργὸς καὶ κυβερνήτης τοῦ παντός, ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν θεῖον νόμον, ἵνα κατευθῆναι αὐτὸν πρὸς τὸ δίκαιον. Ταξινομῶν περαιτέρω τὰς ἐντολάς τοῦ Δεκαλόγου εἰς τρεῖς κατηγορίας ὑπάγει τὰς μὲν δύο πρώτας εἰς τὴν θεοσέβειαν, τὴν τετάρτην εἰς τὴν ἀγαθοποιίαν καὶ τὰς λοιπὰς ἐξ εἰς τὴν δικαιοσύνην. Οὕτω ὁ Θεόφιλος, παραλείπων νὰ ἀναφέρῃ τὴν τρίτην ἐντολήν, εὕρισκεται ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὸν Ἰουστίνον, ὅστις τὴν περὶ Σαββάτου ἐντολήν θεωρεῖ ἄλλοτριαν πρὸς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον, δοθεῖσαν μεμονωμένως εἰς τοὺς Ἰουδαίους. Ἐντεῦθεν ἐπάγεται ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἐντολαὶ ἐδόθησαν «παντὶ μὲν τῷ κόσμῳ, παντελῶς δὲ τοῖς Ἑβραίοις»³⁵.

Ὁ **Εἰρηναῖος** ἀκολουθῶν τὰ ἔχγη τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀποδεικνύει ἔτι σαφέστερον τοῦ Ἰουστίνου τὴν ταυτότητα τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ Δεκαλόγου. Ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος εἶναι κατ' αὐτὸν ἔμφυτος εἰς τὸν

28. Πρβλ. Λόγον πρὸς Ἑλληνας αὐτόθι 6,865C, καὶ Ἀπολ. II, 9 αὐτόθι 6,460A.

29. Πρβλ. περὶ Ἀναστ. C,24 αὐτόθι 6, 1021A: «Ἐπεὶ μηδὲ θεμιτὸν ταῦτ' ὑποθέσθαι τέλος τῶν τε λογικῆς κρίσεως ἀμοιρῶντων καὶ τῶν κατὰ τὸν ἔμφυτον λόγον ἐνεργούντων ἔμφρονι τε ζωῇ καὶ δικῇ χρωμένων.» Ἐπίσης περὶ Ἀναστ. C,13 αὐτόθι 6,997B.

30. Πρβλ. περὶ Ἀναστ. C,25 αὐτόθι 6,1021D.

31. Πρβλ. περὶ Ἀναστ. C,13 αὐτόθι 6,997B καὶ Πρεσβ. περὶ χριστιανῶν C,31 αὐτόθι 6,961B.

32. Πρβλ. περὶ Ἀναστ. C,12 αὐτόθι 6,1108A ἐξ.

33. Πρβλ. Πρεσβ. περὶ χριστιανῶν C,31 αὐτόθι 6,961B.

34. Πρβλ. πρὸς Αὐτόλ. II, 34 αὐτόθι 6,1108.

35. Πρβλ. πρὸς Αὐτόλ. III, 9 αὐτόθι 6,1133, 1137C καὶ 1074A.

ἄνθρωπον. Ἐάν δὲ ὁ νόμος οὗτος ἐδόθη ἔγγραφος εἰς τοὺς Ἰουδαίους, τοῦτο ἐγένετο διὰ τὴν παρέκκλισιν αὐτῶν ἐκ τῶν ἐπιταγῶν τοῦ φυσικοῦ νόμου. Τοῦτο ἐπιμαρτυρεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πρὸ τοῦ Μωυσέως ζήσαντες Ἀβραάμ, Λὼτ καὶ λοιποὶ πατριάρχαι τοῦ Ἰσραήλ, καίπερ ἀγνοοῦντες τὸν Δεκάλογον, ὅμως ἐρρυθμιζον τὸν βίον αὐτῶν κατὰ τὰς διατάξεις τούτου³⁶. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο δὲν ἐδόθη εἰς αὐτοὺς ὁ ἔγγραφος νόμος, διότι «δικαίῳ νόμος οὐ κεῖται» (Α΄ Τιμ. 1,9). Ὁ Θεὸς κατὰ ταῦτα εἶναι ὁ καθοδηγῶν τοὺς ἀνθρώπους διὰ τῶν φυσικῶν ἐντολῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐγγεγραμμέναι ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν εἰς τὸ μετὰ δικαιοσύνης ζῆν. Τὰς φυσικὰς ταύτας ἐντολάς (naturalia legis praescripta) δὲν ἤρεν ὁ Χριστός, ἀλλ' ἐπεξέτεινε καὶ συνεπλήρωσεν³⁷.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Εἰρηναῖος σαφῶς καθώρισε τὰς σχέσεις τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, χαρακτηριζομένου ἀπλῶς ὡς «φυσικῆς ἐντολῆς», πρὸς τὸν νόμον τοῦ Εὐαγγελίου³⁸. Διὰ τοῦτο ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀπέβη διὰ τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἡ πηγὴ τῆς ἀποδεικτικῆς ἐπιχειρηματολογίας ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου³⁹.

36. Πρβλ. Ἐλεγχ. IV,16,2 αὐτόθι 7,1016Α ἐξ.

37. Πρβλ. ὁποσῶν 36 καὶ Ἐλεγχ. IV,15,1 αὐτόθι 7,1012Β.

38. Πρβλ. Ἐλεγχ. IV,12,3 αὐτόθι 7,1005Β καὶ 1006C.

39. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαζόντως διὰ τὸν Ὀριγένη.

VII. ΟΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ
ΚΛΗΜΗΣ ΚΑΙ ΩΡΙΓΕΝΗΣ

Ὁ Κλήμης ἐπεχείρησεν, ὅπως διὰ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καθορίσῃ σαφῶς τὴν μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου σχέσιν, ἔχων τὴν ἀρχὴν ὅτι ἡ ἀποκάλυψις δέον νὰ θεωρῆται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφικῆς γνώσεως.

Οἱ Ἕλληνες (ἔθνικοί), λέγει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς χριστιανούς, κέκτηνται μέρος τοῦ θείου λόγου¹. Οὐχ ἤττον ὅμως θεωρεῖ, ὡς ὁ Ἰουστίνος, ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεχομένη ἀλήθεια εἶναι αὐτὴ αὐτῆ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, διότι ὁ λόγος, ὅστις διδάσκει τὴν ἀλήθειαν, ἐμψυχοῖ πάντας καὶ εἶναι εἰς πάντας κοινός². Ἐντεῦθεν δὲν διστάζει, ὅπως χρησιμοποίησῃ εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα ἢ ὁ Ἰουστίνος ἐννοίας καὶ ἀξιώματα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρὸς συστηματικωτέραν ἔκθεσιν καὶ σαφεστέραν ἀνάπτυξιν τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν.

Καὶ ὁ Κλήμης ὡσαύτως θεωρεῖ ὅτι ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι εἰς λιθίνας πλάκας ἐγκεχαραγμένος, ἀλλὰ εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἅμα τῇ δημιουργίᾳ τοῦτου ἐγγεγραμμένος³. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸ ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὥπλισε τὴν ψυχὴν διὰ σοφίας καὶ συνέσεως⁴. Ἴδιὰ μάλιστα ἡ ψυχὴ τοῦ δικαίου ἀνθρώπου εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν εἶδωλον τοῦ Θεοῦ. Διότι εἰς τοιαύτην ψυχὴν ἐνοικεῖ, ἕνεκα τῆς ὑπακοῆς αὐτῆς πρὸς τὰς θείας ἐντολάς, «ὁ πάντων ἡγεμών», ὅστις εἶναι «νόμος καὶ θεσμός καὶ Λόγος αἰώνιος, Σωτήρ»⁵. Ὁ ἔμφοτος, ὁ ἅμα τῇ δημιουργίᾳ δοθεὶς εἰς τὸν ἄνθρωπον νόμος, εἶναι εἰς καὶ ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὕστερον δοθέντα καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας ἀποκτηθέντα, διότι εἰς νομοθέτης, εἰς Λόγος, εἰς Θεὸς μόνον ὑπάρχει⁶. Ὁ Κλήμης κατὰ

1. Προτρ. VII,75 E.Π.Μ. 8,184B: «Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα ἐναύματά τινα τοῦ λόγου τοῦ θείου λαβόντες Ἕλληνες, ὀλίγα ἄττα τῆς ἀληθείας ἐφθέγγαντο». Ἐπίσης Στρωμ. I,19,94 αὐτόθι 8,809 ἐξ. Ὁ Κλήμης ἀποδέχεται ἐπίσης τὰς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀληθεῖς περὶ τῶν πραγμάτων γενικῶς δοξασίας ὡς εἰλημμένας ἐκ τῶν Ἰουδαίων. (Altaner, σ. 163).

2. Στρωμ. 1,29,182 αὐτόθι 8,928C: «Ἐἴτ' οὖν τὸν ἅμα τῇ γενέσει νόμον, εἴτε καὶ τὸν αὐθις δοθέντα, πλὴν ἐκ Θεοῦ, ὃ τε φύσεως ὃ τε τῆς μαθήσεως νόμος εἶς». Ἐπίσης Στρωμ. VII, 3,6 αὐτόθι 9,421A.

3. Παιδ. III,12,94 αὐτόθι 8,673A: «Τοιαύδε μὲν οἱ λογικοὶ νόμοι, οἱ παρακλητικοὶ οὐκ ἐν πλαξὶ λιθίνας δακτύλῳ γεγραμμένους Κυρίου, ἀλλ' ἐν καρδίαις ἀνθρώπων ἐναπογεγραμμένοι, ταῖς μόνον φθορὰν οὐκ ἐπιδεχομένους.»

4. Παιδ. I,3,7 αὐτόθι 8,257B ἐξ.

5. Στρωμ. VII,3,16 αὐτόθι 9,421A: «Μάλιστα γὰρ ἄγαλαμα θεῖον καὶ Θεῷ προσεμφορὲς ἀνθρώπου δικαίου ψυχῆ, ἐν ἧ δια τῆς τῶν παραγγελμάτων ὑπακοῆς τεμενίζεται καὶ ἐνδρῦεται ὁ πάντων ἡγεμὼν θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων, βασιλεὺς τε καὶ γεννήτωρ τῶν καλῶν, νόμος ὢν ὄντως καὶ θεσμός, καὶ Λόγος αἰώνιος, ἴδιός τε ἐκάστοις καὶ κοινῇ πᾶσιν εἰς ὢν Σωτήρ». Ἐπίσης βρα Δημητρώπουλον, σ. 38.

6. Στρωμ. I,29,182 αὐτόθι 8,928C.

ταῦτα ταυτίζει τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου, καίτοι τοῦτο δὲν διευκρινεῖται ἀπολύτως⁷. Ἡ ἀσάφεια αὕτη εἶναι ἀπότοκος τῆς κατὰ κόρον χρήσεως τοῦ πολυσήμου ὄρου «λόγος». Μετὰ πολλῆς ἁμωσ σαφηνείας ἀναπτύσσει ὁ Κλήμης τὴν γενικὴν ἰσχὺν τοῦ φυσικοῦ νόμου. Οἱ κατὰ λόγον βιώσαντες, εἴτε Ἰουδαῖοι εἴτε Ἕλληνες, ἐδικαιώθησαν, τόσῳ μᾶλλον ὅσῳ ἀκούσαντες τῆς φωνῆς τοῦ Κυρίου κατελθόντος εἰς τὸν Ἄδην ἠσπάσθησαν τὸ κήρυγμα Αὐτοῦ καὶ ἐπίστευσαν εἰς Αὐτόν⁸.

Πανταχοῦ διαφαίνεται παρὰ τῷ Κλήμεντι ἡ σημασία τοῦ κατὰ λόγον βίου. Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ σημειωθέντι χωρίῳ ταυτίζεται ὁ κατὰ λόγον βίος πρὸς τὸν κατὰ νόμον καὶ περαιτέρω ἢ κατὰ λόγον πράξις πρὸς τὴν πράξιν, ἥτις συμφωνεῖ πρὸς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον.

Ἡ ὅλη διδασκαλία τοῦ Κλήμεντος περὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου στηρίζεται ἐπὶ τῆς «περὶ λόγου» φιλοσοφικῆς θεωρήσεως αὐτοῦ. Παρ' αὐτῷ ὁ «λόγος» σημαίνει τρία τινά: Πρῶτον τὸν ἐνανθρωπήσαντα λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅστις εἶναι καὶ ὁ κήρυξ τοῦ θετικοῦ θείου δικαίου καὶ δημιουργὸς τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Δεύτερον τὸν νοῦν, τὸν κατευθύνοντα τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου καὶ κυβερνῶντα αὐτόν. Τρίτον τὸν νοῦν, τὸν ἐνοικαῦντα καὶ ἐνεργοῦντα ἐν ἐκάστῳ λογικῷ ὄντι, συγχρόνως δὲ τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον, τὸν προσδίδοντα εἰς τὸν κόσμον τὴν ἀρμονίαν, ἥτις ἐξασφαλίζεται διηνεκῶς διὰ τῆς λειτουργίας αὐτοῦ⁹.

Προφανῶς ἔχομεν ἐνταῦθα στωικὴν διδασκαλίαν περὶ λόγου ὡς φυσικοῦ νόμου καὶ παγκοσμοῦ νόμου, καὶ χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ὡς Λόγου, συνυφασμένως ἀρμονικῶς. Οὕτω, κατὰ τὸν Κλήμεντα, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀντικειμενικῶς εἶναι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ θεμελιωτῆς τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὑποκειμενικῶς εἶναι —διὰ τοὺς ἀνθρώπους— ὁ σύμφυτος τούτοις λόγος καὶ συγχρόνως ὁ ἐν αὐτοῖς ἐγκεχαραγμένος φυσικὸς νόμος. Ὁ λόγος, λέγει, εἶναι τὸ ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ, εἰκὼν δὲ τοῦ λόγου εἶναι ὁ ἀληθὴς ἄνθρωπος, ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ λόγος. Ἐνεκα τούτου ἐλέχθη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, ὁμοιωθεὶς πρὸς τὸν Θεῖον Λόγον καὶ διὰ τοῦτο γενόμενος λογικὸς¹⁰.

Ἁ ὁ λόγος ἀποτελεῖ τὴν «ἀκηλίδωτον εἰκόνα», παιδαγωγῶν καὶ ὁδηγῶν

7. Παιδ. Ι,7,60 αὐτόθι 8,321C.

8. Στρομ. VI,6,47 αὐτόθι 9,269B: «Δίκαιον τοίνυν δικαίου καθὼ δίκαιός ἐστιν οὐ διαφέρει, ἐάν τις νομικός ἢ ἐάν τε Ἕλληνας οὐ γὰρ Ἰουδαίων μόνων, πάντων δὲ ἀνθρώπων ὁ Θεὸς κύριος...».

9. Πρβλ. Stelzenberger, σ. 119.

10. Προτρ. Χ,98 αὐτόθι 8,212C: «Εἰκὼν μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ ὁ λόγος αὐτοῦ (καὶ υἱὸς τοῦ νοῦ γνήσιος ὁ θεῖος λόγος, φωτὸς ἀρχέτυπον φῶς), εἰκὼν δὲ τοῦ λόγου ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀληθινός, ὁ νοῦς ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὁ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν διὰ τοῦτο γεγενῆσθαι λεγόμενος, τῇ κατὰ καρδίαν φρονήσει τῷ θείῳ παρεικαζόμενος λόγῳ καὶ ταύτῃ λογικός».

πρὸς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας ¹¹. Εἶναι ἐπίσης ὁ εἰς τοὺς ἀνθρώπους δοθεὶς νόμος, ἡ σύμφυτος γενικὴ ἀρχή, βάσει τῆς ὁποίας διάγουσιν οὗτοι δίκαιον βίον. Ἡ δυνατότης, ὅπως πράττη καὶ ἐνεργῇ ὁ ἄνθρωπος συμφώνως πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον, ἔχει ἐναποτεθῆ ἐν τῇ λογικῇ ψυχῇ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ κατὰ τὸν φυσικὸν νόμον πράξις εἶναι συγχρόνως καὶ λογικὴ ¹². Πᾶν ὅ,τι εἶναι παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, εἶναι συνάμα «ἀμάρτημα» ¹³.

Ἐνάλογος εἶναι παρὰ τῷ Κλήμεντι ὁ ὀρισμὸς τῆς ἀρετῆς: «Καὶ γὰρ ἀρετὴ αὐτῇ διάθεσις ἐστὶ ψυχῆς σύμφωνος ὑπὸ τοῦ λόγου περὶ ὅλων τὸν βίον» ¹⁴. Ἐκάστη ἐνάρετος πράξις εἶναι ἢ ἐπὶ ὀρθῆς ἀποφάσεως ἐρειδομένη καὶ κατ' ἀπαίτησιν τῆς ἀληθείας ἀρξαμένη καὶ διὰ τῆς συμπράξεως τοῦ φυσικοῦ σώματος ἐκτελουμένη «ἐπιχειρήσις» τῆς λογικῆς ψυχῆς. Ὅθεν ἐνάρετος βίος εἶναι τὸ σύνολον τῶν κατὰ λόγον πράξεων, ἕπερ ὁ Κλήμης ἀποκαλεῖ πίστιν βάσει τῆς περὶ λόγου διδασκαλίας αὐτοῦ ¹⁵. Τὸ σύνολον ὅμως ὅλων τῶν κατὰ λόγον πράξεων εἶναι αὐταὶ αὐταὶ αἱ ἐντολαὶ τοῦ Κυρίου, ἀποτελοῦσαι τὴν ἐκδήλωσιν τῆς θείας βουλήσεως. Οὕτω κλείεται ὁ κύκλος: Τὸ θεῖον εἶναι λογικὸν καὶ τὸ λογικὸν θεῖον καὶ σύμφωνον τῇ θεαῖ βουλήσει.

Ἐπὶ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ Κλήμης καθορίζει τὸν φυσικὸν νόμον ὡς τὸν ὀρθὸν λόγον, προστάσσοντα μὲν τὸ καλόν, ἀπαγορεύοντα δὲ τὸ κακόν ¹⁶. Ὁρθῶς λέγει ὁ Schilling (Nurrecht, σ. 55) ὅτι ὁ λόγος παρὰ τῷ Κλήμεντι εἶναι τοῦτο μὲν ἡ ἀρχὴ τῆς θείας σοφίας καὶ ἐνεργείας τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ κυβέρνησιν τοῦ κόσμου, τοῦτο δὲ ὁ φυσικὸς ἠθικὸς νόμος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀποδέχεται ὁ Κλήμης ὡς θεῖον δίκαιον, ἕπερ διὰ τοῦ λόγου καθίσταται μέτρον τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι παρὰ τῷ Κλήμεντι ἡ ὑπὸ τούτου ἐπιχειρουμένη διάκρισις μεταξὺ καθηκόντων ὑπαγορευομένων ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ καθηκόντων περιεχομένων ἐν τῇ ἀποκαλύψει. Αἱ ἐντολαί, αἱ ὁποῖαι ἀφορῶσιν εἰς τὸν βίον τῶν ἐθνικῶν (φυσικὸς ἠθικὸς νόμος), εἶναι γνωσταὶ γενικῶς εἰς πάντας. Ἐκεῖνα ὅμως, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν τελείαν ζωὴν, ὑπάρχουσι μόνον ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ ¹⁷.

Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι ὁ Κλήμης διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ θέτει τὴν βάσιν πρὸς διακρίσιν μεταξὺ δικαίου, φυσικοῦ νόμου καὶ ἠθικῆς, φυ-

11. Παιδ. 1,2,4 αὐτόθι 8,252C.

12. Στρωμ. 1,9,45 αὐτόθι 8,741.

13. Παιδ. 1,13,101 αὐτόθι 8,372B: «Πᾶν τὸ παρὰ τὸν λόγον ὀρθόν, τοῦτο ἀμάρτημά ἐστι...»

14. Πρβλ. ὑποσημ. 13.

15. Παιδ. 1,13,101 αὐτόθι 8,372B.

16. Στρωμ. 1,25 καὶ ἐπ' αὐτοῦ σχόλια παρὰ Schilling, Nurrecht, σ. 55.

17. Πρβλ. ὑποσημ. 13. Ἐπίσης Παιδ. 1,13,102 αὐτόθι 8,376 B.

σικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τὴν διάκρισιν ταύτην θὰ ἴδωμεν σαφέστερον διατυπωμένην ὑπὸ μεταγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Ὅτι ὁ Κλήμης ἐφαρμόζει τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν κυρίως περιοχὴν τοῦ δικαίου διαπιστοῦται ἐκ τῆς κατωτέρω παρεκβάσεως αὐτοῦ. Ἐπειδὴ, λέγει, μόνον ὁ κατὰ λόγον βίος ὀδηγεῖ εἰς σωτηρίαν καὶ μόνον οὗτος ἀποτελεῖ ἐνάρετον βίον καὶ ἐπειδὴ ἔργον τοῦ νομοθέτου εἶναι, ὅπως ἐνδιαφέρηται διὰ τὸν κατὰ λόγον βίον τῶν ἀνθρώπων, πρέπει κατ' ἀνάγκην καὶ ὁ νόμος νὰ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸν λόγον καὶ ν' ἀποτελῇ ἔγγραφον διατύπωσιν αὐτοῦ¹⁸. Αἱ ἀνωτέρω σκέψεις τοῦ Κλήμεντος ἔχουσιν ἰδιαίτερον ἀξίαν διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς συναφοῦς διδασκαλίας. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἡ σχολαστικὴ θεολογία μετὰ χίλια περίπου ἔτη διδάσκει περὶ ἐλλόγου καὶ ἐναρέτου πράξεως, εὐρίσκειται θεμελιωμένον ἤδη ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Κλήμεντος¹⁹.

Ἡ πολιτεία, κατὰ τὸν Κλήμεντα, εἶναι κατασκευασμα ἐπιβληθὲν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Οἱ ἄρχοντες πρέπει νὰ μεριμνῶσι διὰ τὴν τήρησιν τῆς θείας τάξεως καὶ νὰ ἐπιβάλλωσιν αὐτὴν ἀκόμη καὶ διὰ τῆς τιμωρίας. Ἡ ἰδιοκτησία ἐπίσης ἀποτελεῖ θεσμὸν φυσικοῦ δικαίου²⁰. Ἐνταῦθα προκύπτει ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον εἶναι ἡ βᾶσις τῆς δικαιοκῆς τάξεως, ἥτις δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσκρούη τοῦτο εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, ὄντα θεῖον τὴν καταγωγὴν. Ὅτι δὲ ὁ Κλήμης ἐνταῦθα ποιεῖται λόγον περὶ φυσικοῦ νόμου, ἰσχύοντος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ δικαιοκῆϊ τάξει καὶ δυναμένου κατὰ φυσικὸν τρόπον νὰ διαγνωσθῇ, οὐδ' αὐτὸς ὁ Flückiger δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ²¹.

Τέλος ὁ Κλήμης προβάλλει πέρα τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου ὡς αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου διαφόρους τινὰς ὑποχρεώσεις σχετικὰς πρὸς τὸν συζυγικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον²².

Καίτοι ὁ Ὁριγένης ἀναφέρεται συνήθως μετὰ τοῦ Κλήμεντος καὶ θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουσιν ἀμφοτέροι εἰς τὴν Ἀλεξανδρινὴν σχολήν, δεόν νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, ἐν σχέσει τοῦλάχιστον πρὸς τὸ κεφάλαιον τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας, αἱ γνώμαι τοῦ Ὁριγένους διαφέρουσιν οὐσιαστικῶς τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κλήμεντος. Ὁ Κλήμης ἀνήκει συστηματικῶς περισσότερον εἰς τοὺς ἀπολογητὰς, ἐνῶ ὁ Ὁριγένης δημιουργεῖ ἤδη νέαν περίοδον,

18. Στρωμ. 1,25,166 αὐτόθι 8,913B: «Νόμος δὲ ἐστὶν οὐ τὰ νομιζόμενα (οὐδὲ τὰ ὀρώμενα ἕρασις), ἀλλὰ νόμος ἐστὶ χρηστὴ δόξα, χρηστὴ δὲ ἡ ἀληθής, ἀληθὴς δὲ ἡ τὸ ὄν εὐρίσκουσα καὶ τούτου τυγχάνουσα. Ἡ τινὰς ἀκολουθῶσα, δηλονότι τῇ χρηστῇ δόξει, λόγον ὀρθὸν νόμον ἔφασαν προστακτικὸν μὲν, ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δέ, ὧν μὴ ποιητέον...» Ἐπίσης Στρωμ. 11,4,16 αὐτόθι 8,952Σ.

19. Ὁρα Stelzenberger, σ. 120 ἐξ.

20. Πρβλ. διεξοδικῶς ἐπ' αὐτοῦ παρὰ Schilling, *Naturrecht*, σ. 56 ἐξ.

21. Πρβλ. Flückiger, *Naturrecht*, σ. 200 ἐξ.

22. Παιδ. 11,10,95 αὐτόθι 8,512A: «Γάμος δὲ ἡ παιδοποιίας ἕρεξις, οὐχ ἡ τοῦ ἀπέματος ἔκκρισις, ἡ παράνομος καὶ παράλογος». Ἐπίσης Στρωμ. III, 11,72 αὐτόθι 8,1173B, καὶ II, 16,75 αὐτόθι 8,1200C ἐξ.

ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ φυσικὸς νόμος διακρίνεται πλέον σαφῶς κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ τε ἀνθρώπινου καὶ τοῦ θείου νόμου. Εὐθύς ἀμέσως παρατηρεῖ τις ἐν τῇ λεκτικῇ διατυπώσει τοῦ Ὁριγένους ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος χαρακτηρίζεται ἀπλῶς ὡς «νόμος φύσεως» καὶ οὐδεμίᾳ ἄλλῃ ἔκφρασις ὑπάρχει πλέον δι' αὐτόν, οὔτε λόγος οὔτε ἕτερός τις ἄλλος. Ἡ λέξις «λόγος» σημαίνει παρὰ τῷ Ὁριγένει, ἐκτὸς τῆς κυρίως αὐτῆς σημασίας ὡς «λέξεως» καὶ «νοῦ», ἀποκλειστικῶς τὸν Ἰ ὶ ὄ ν τ ο ὕ Θε ο ὕ²³. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι δὲν ἐλλεῖπει καὶ παρὰ τῷ Ὁριγένει ἡ ὑπὸ τῶν προγενεστέρων ἀναπτυχθεῖσα διδασκαλία περὶ τοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ προερχομένου καὶ τοὺς ἀνθρώπους πληροῦντος Λόγου, ἀλλ' ἐνταῦθα καθορίζεται πλέον ἐπιστημονικώτερον ἢ ἐκάστοτε τοῦ πράγματος σημασία. Πάντως τυγχάνει ἀξιοσημείωτον ὅτι τὸ πρῶτον παρὰ τῷ Ὁριγένει ἀνευρίσκομεν τὴν σκέψιν σαφῶς διατυπωμένην ἐν σχέσει πρὸς τὸν δικαιοῦν χαρακτῆρα τοῦ φυσικοῦ νόμου.

Ἐκεῖ, ἔνθα ὁ Ὁριγένης ἀσχολεῖται κυρίως περὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον, εἶναι τὸ ὑπόμνημα αὐτοῦ εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου. Τοῦτο ἀποτελεῖ, νομίζομεν, ἔνδειξιν ὅτι κατανοεῖ καλῶς τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τοῦ βαθυγνώμονος Ἀποστόλου²⁴.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ὁ Ὁριγένης διδάσκει ὅτι οἱ λαοί, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουσι τὸν νόμον (Μωυσέως), πράττουσι κατ' αὐτὸν ἐκ φυσικῆς τινος προδιαθέσεως. Τοῦτο, διότι ὁ Θεός, ὁ δημιουργὸς πάντων τῶν ἀνθρώπων, ἐνέγραψεν εἰς τὰς καρδίας αὐτῶν τὸν φυσικὸν νόμον, ὅστις συμφωνεῖ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον τοῦ Εὐαγγελίου. Κατὰ ταῦτα διαπιστοῦται καὶ παρὰ τῷ Ὁριγένει ἡ γνωστὴ ἤδη ἡμῖν ἐξίσωσις τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸν Δεκάλογον καὶ τὰς θεμελιώδεις ἠθικὰς ἀρχὰς τοῦ Εὐαγγελίου. Τὰ «ἔργα τοῦ νόμου» ἐν Ρωμ. 2,15 εἶναι παρὰ τῷ Ὁριγένει τὸ «πνεῦμα τοῦ νόμου» (Μωυσέως), τὸ ὁποῖον μόνον πρέπει νὰ πληρῶται.

Ἐφ' ὅσον οἱ ἔθνηκοι πράττουσι κατὰ φύσιν ἐκεῖνο, ὅπερ ἀπαιτεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου, γίνεται φανερόν ὅτι ὁ νόμος ζῆ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν οὐχὶ διὰ μελάνης γεγραμμένος, ἀλλὰ διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁵.

Ἐντεῦθεν, κατὰ τὸν Ὁριγένη, δὲν δύναται τις νὰ ἀμφιβάλλῃ διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἰσχύοντος διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ὁριγένης εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις καθορίζει ἐπακριβῶς καὶ σαφῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ χωρίου «γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν», λέγων σχετικῶς ὅτι ἐνταῦθα νοοῦνται

23. Κατὰ Κέλσου V,24 αὐτόθι II, 1217C: «Ἄλλὰ καὶ ὁ τῶν πάντων λόγος ἐστὶ κατὰ μὲν Κέλσον αὐτὸς ὁ Θεός, κατὰ δὲ ἡμᾶς ὁ Υἱὸς αὐτοῦ.» Ἐπίσης Ὑπόμν. κατὰ Ἰωάν. II,4 αὐτόθι I4,II5C.

24. Πρὸς Ρωμ. II,9 αὐτόθι 14,892A ἐξ. Οὕτω ἡ διδασκαλία τοῦ Ὁριγένους, ὡς ἀργότερον καὶ τοῦ Χρυσόστομου, ἐλέγχει ὅλως ἀβασίμους τοὺς ἰσχυρισμούς τοῦ Flückiger, καθ' ὅς ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία δὲν δύναται νὰ ἐδραιωθῇ ἐπὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης.

25. Πρὸς Ρωμ. II,9 αὐτόθι 14,892A ἐξ.

οὐχὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος, ἀλλ' αἱ νοητικαὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς (*rationalis animae virtus*). Πῶς ὁμως διακρίνεται ταύτης ἡ συνείδησις; Αὕτη, λέγει, εἶναι τὸ πνεῦμα, ἡ πνευματικὴ δύναμις, ἣτις ἀποτελεῖ τὸν ὁδηγὸν καὶ διδάσκαλον, ἐπαινοῦσα μὲν, ὅταν πράττηται τὸ καλόν, ψέγουσα δέ, ὅταν τελῆται τὸ κακόν. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Ἀπόστολος «*τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐν αὐτῷ;*» (Κορινθ. Α' 2,11) καὶ ἀλλαχοῦ «*αὐτὸ τὸ πνεῦμα συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν*» (Ρωμ. 8,16)²⁶. Ὁθεν ὁ Ὀριγένης εἶναι ὁ πρῶτος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματολογίᾳ, ὅστις ἐπιχειρεῖ, ὅπως ἐκθέσῃ ἐν σαφηνείᾳ τὴν λειτουργίαν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦσιν εἰς τὴν λειτουργίαν ταύτην. Ὁ νοῦς καὶ ἡ συνείδησις διακρίνονται ἀλλήλων, τῆς τελευταίας οὔσης εἶδους τινὸς φωτὸς καὶ ὁδηγοῦ τῆς ψυχῆς. Τοῦτο ἀποτελεῖ σπουδαῖον στοιχεῖον διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ θέματος ἡμῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συλλογισμῶν τούτων ὁ Ὀριγένης καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ἐπίσης ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος ἰσχύει γενικῶς καὶ εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστός. Τοῦτο καθίσταται φανερόν καὶ ἐκ τοῦ βίου τῶν πρὸ τοῦ Μωυσέως πατριαρχῶν, οἵτινες δὲν εἶχον τὸν γεγραμμένον τοῦ Μωυσέως νόμον, εἶχον ἐν τούτοις τὴν συνείδησιν τοῦ κακοῦ καὶ τῆς εὐθύνης τῆς ἀμαρτίας²⁷.

Ἐχὼν ὡς ὁδηγὸν τὸν φυσικὸν νόμον σύμπας ὁ κόσμος, τονίζει ἀλλαχοῦ ὁ Ὀριγένης, διατελεῖ ἐν ὑποταγῇ πρὸς τὸν Θεόν²⁸. Ὁθεν παρὰ τῷ Ὀριγένει ἡ πτώσις δὲν ἔσχεν ὡς ἐπακόλουθον τὸ ἀνενέργητον τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς διαγνώσεως τούτου. Εἰς οὐδένα ἔθνικόν ἢ Ἰουδαῖον εἶναι ἄγνωστος ὁ νόμος οὗτος²⁹.

Ἄν τινες τῶν ἀνθρώπων παρεκκλίνωσι τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ ληθαργῶσι παρ' αὐτοῖς αἱ ἐπιταγαὶ αὐτοῦ, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι οὗτοι ἀπαλλάσσονται τῆς εὐθύνης διὰ τὴν μὴ συμμόρφωσιν πρὸς αὐτόν³⁰.

Ὁ φυσικὸς νόμος ἰσχύει, κατὰ τὸν Ὀριγένην, οὐχὶ μόνον παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλ' ἐπίσης καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς λογικοῖς δημιουργήμασι καὶ ἐπομένως καὶ παρὰ τοῖς ἀγγέλοις. Διότι, ἐὰν ὡς νόμος χαρακτηρίζηται ὅ,τι δέον νὰ πράττηται καὶ ὅ,τι δέον νὰ ἀποφεύγηται, διατί ὁ τοιοῦτος νόμος δὲν θὰ ἴσχυε καὶ διὰ τὰς οὐρανίους δυνάμεις;³¹

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι παρὰ τῷ Ὀριγένει ὡς φυσικὸς νόμος δὲν νοεῖται μόνον ὅ,τι ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου,

26. Πρὸς Ρωμ. II, 9 αὐτόθι 14,893.

27. Πρὸς Ρωμ. III, 2 αὐτόθι 14,930 καὶ 931AB, καὶ II, 8 αὐτόθι 14,890B.

28. Πρὸς Ρωμ. III, 6 αὐτόθι 14,940AB.

29. Πρὸς Ρωμ. III, 6 αὐτόθι 14,938: «*Huius enim legis, quae naturaliter hominibus inest, nullus est expers neque Judorum neque gentilium*».

30. Πρὸς Ρωμ. II, 8 αὐτόθι 14,891B.

31. Πρὸς Ρωμ. II, 6 αὐτόθι 14,939.

ἀλλὰ γενικῶς τις νόμος, ὅστις ἐπιβάλλει, ὅπως πράττηται μὲν τὸ καλόν, ἀποφεύγεται δὲ τὸ κακόν. Πρόκειται δηλονότι περὶ τοῦ πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἰσχύοντος νόμου, τὸν ὁποῖον ἐγνωρίσαμεν ἤδη καὶ ὅστις θὰ λάβῃ τὴν ὀριστικὴν αὐτοῦ μορφήν παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ, τὸν τύπον δηλονότι τοῦ αἰώνιου νόμου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον ἐν τῇ στενωτέρᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ, οὗτος ἰσχύει, κατὰ τὸν Ὁριγένη, παρ' ἐκείνοις, οἵτινες ἔχουσιν ἀποκτήσει τὴν χρῆσιν τοῦ λόγου. Οὕτω δὲν λειτουργεῖ κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ὡς κατ' ἐπανάληψιν τονίζει ὁ Ὁριγένης. Ὑφίσταται βεβαίως οὗτος, ἀλλὰ δὲν ἐπενεργεῖ εἰσέτι, διότι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις δὲν ἔχουσιν ἐξελιχθῆ τοσοῦτον, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ διάκρισις τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου, τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ³².

Ἐντεῦθεν συνάγεται καὶ πάλιν ἡ στενὴ συνάφεια τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ λόγου. Οὕτω λέγει ἀλλαχοῦ ὁ Ὁριγένης ὅτι ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταλογισθῇ εὐθύνη διὰ παράβασιν τῶν νόμων τῆς πολιτείας³³. Ὅθεν οὗτος διακρίνει ἤδη τοῦτο μὲν τὴν δικαιοκίην καὶ ἀνθρωπίνην, τοῦτο δὲ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐπέκεινα τῶν ἀνθρωπίνων σημασίαν τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἡ διάκρισις αὕτη ἐκτίθεται σαφέστερον ἐκεῖ, ἔνθα ὁ Ὁριγένης ποιεῖται λόγον περὶ τῆς σημασίας τοῦ φυσικοῦ νόμου διὰ τὴν δικαιοσύνην τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τῇ ἐναπτύξει τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τονίζει ὅτι μόνον ἡ τήρησις τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν ἀρκεῖ διὰ τὴν σωτηρίαν. Ἡ πίστις σώζει καὶ οὐχὶ ὁ νόμος. Ὁ Ἀβραὰμ ἐδικαιώθη διὰ τὴν πίστιν αὐτοῦ, τὴν *iustitia fidei*. Ἀσφαλῶς τῆς σωτηρίας αὐτοῦ καταξιούται ἐκεῖνος μόνον, ὅστις ἐτήρησε τὸν φυσικὸν νόμον καὶ ἀπέκτησε συγχρόνως τὴν πίστιν τοῦ Ἀβραάμ. Καίτοι ὁ φυσικὸς νόμος πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, οὐχ ἤττον δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸν νόμον τῆς πίστεως, ἔνεκα τοῦ ὁποῦ ἀπεκλήθη ὁ Ἀβραὰμ φίλος τοῦ Θεοῦ³⁴.

Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐρωτήσῃ: Δὲν δύναται κατὰ ταῦτα βάσει τοῦ φυσικοῦ νόμου νὰ διαγνωσθῇ καὶ νὰ ἀσκηθῇ δικαιοσύνη; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ Ὁριγένης ἀπαντᾷ προσάγων τὴν διάκρισιν τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας δικαιοσύνης. Ὁ ἀνθρωπος δηλαδὴ ὀδηγούμενος ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου δύναται νὰ διαγιγνώσκῃ καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τὴν ἁμαρτίαν. Ἡ δικαιοσύνη ὁμῶς τοῦ Θεοῦ ὑπερβαίνει καὶ ὑπερέχει ὅλων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὁ ἀνθρωπος διὰ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ αἰσθήσεων δύναται νὰ ἐξερευνήσῃ. Πρὸς διάγνωσιν τῆς θείας δικαιοσύνης, διὰ τὴν ὁποῖαν ἰσχύει: «προσέχετε δὲ τὴν δικαιοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων» (Ματθ. 6,6) ἢ «μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου τί ποιεῖ ἡ δεξιὰ σου» (Ματθ. 6,3), δὲν δύναται νὰ ὠφελήσῃ ὁ φυσικὸς νόμος. Οὗτος ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις. Ὁ ἀφορισμὸς φέρ' εἰπεῖν ὅτι δὲν πρέπει νὰ πράττωμεν εἰς ἄλλον ὅ,τι δὲν θέλομεν ἡμεῖς νὰ ὑφι-

32. Πρὸς Ρωμ. VI,1 αὐτόθι 14,1014.

33. Πρὸς Ρωμ. III, 2 αὐτόθι 14,930.

34. Πρὸς Ρωμ. IV,5 αὐτόθι 14,977 καὶ 14,970D.

στάμεθα, αποτελεί καθαράν έπιταγήν τοῦ φυσικοῦ νόμου³⁵. Οὕτω συνάγεται σαφῶς ὅτι ὁ φυσικός νόμος θεωρεῖται ὑπό τοῦ Ὁριγένους ὡς ἰσχύων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης, ἐν τῇ περιοχῇ δηλ. τοῦ δικαίου. Ὁ δικαιοκὸς χαρακτήρ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐμφανίζεται κυρίως ἐν τῇ περιπτώσει τῆς συγκρούσεως ἀνθρωπίνου τινὸς νόμου πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον. Ὁ Ὁριγένης πρῶτος ἐρευνᾷ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐν πλήρει ἐπιγνώσει τῆς σημασίας αὐτοῦ καὶ διακρίνει τὴν ὑπαρξίν δύο νόμων, τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἔχοντος θεϊαν τὴν προέλευσιν, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου, τοῦ ἐγγράφου δηλαδὴ νόμου τῆς πολιτείας. Ἐφ' ὅσον οἱ νόμοι τῆς πολιτείας συμφωνοῦσι πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον, δέον νὰ ἐφαρμόζωνται ὑπὸ τῶν πολιτῶν, συμφώνως τοῖς λόγοις τοῦ Ἀποστόλου (Ρωμ. 13,1 ἐξ.)³⁶. Παρὰ τοῦτο, γεγονὸς εἶναι ὅτι ὑπάρχουσι νόμοι ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλους. Τοῦτο συμβαῖνον εἶναι παράλογον³⁷. Ὁ Θεός, ὁ δημιουργὸς καὶ ἀνώτατος κριτὴς τοῦ κόσμου, ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸ μέτρον τοῦ διακρίνειν τὸ καλὸν ἐκ τοῦ κακοῦ, τὸ δίκαιον ἀπὸ τοῦ ἀδίκου, ἐν ἄλλοις λόγοις τὸν φυσικὸν νόμον, ὅστις εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ θεῖος νόμος³⁸. Ἐπομένως, ἐὰν εἰς τὸν θεῖον τοῦτον νόμον ἀντιτίθῃται ὁ ἀνθρώπινος, τότε ἐπιβάλλεται ἡ περιφρόνησις τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ γραπτοῦ νόμου, ὁ σεβασμὸς δὲ καὶ ἡ ὑπακοὴ πρὸς τὸν θεῖον νόμον, ἀποτελοῦντα κανόνα ζωῆς, ἔστω καὶ ἐὰν τοῦτο συνεπάγεται μυρίους κινδύνους.

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις τοῦ Ὁριγένους ἀκολουθεῖ ἡ τολμηρὰ, σαφὴς καὶ συνεπὴς διαπίστωσις τούτου: Ἐκεῖνος ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων νόμων, ὅστις ἀντιτίθεται εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι νόμος καὶ οὐδόλως πρέπει νὰ λαμβάνηται ὡς τοιοῦτος ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων³⁹. Ἐν συναφείᾳ πρὸς τοῦτο ἐπαναλαμβάνει συνεχῶς ὅτι ὁ φυσικός νόμος εἶναι ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ. Ἐχων δὲ ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ταύτης προσθέτει ὅτι ἐν τῇ ἀντιθέσει ἐνὸς ἀνθρωπίνου νόμου πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον ἐνυπάρχει ἀντίθεσις τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως καὶ τῆς θείας βουλήσεως, ἀνθρωπίνης ἐντολῆς

35. Πρὸς Ρωμ. 111,7 αὐτόθι 14,942 DC.

36. Κατὰ Κέλσου VI,37 αὐτόθι II,1237B: «Δύο τοίνυν νόμων προκειμένων γενικῶς καὶ τοῦ μὲν ὄντος τῆς φύσεως νόμου, ὃν Θεὸν ἄν νομοθετῆσαι, ἐτέρου δὲ τοῦ ἐν ταῖς πόλεσι γραπτοῦ, καλὸν ὅπου μὲν μὴ ἐναντιοῦται ὁ γραπτὸς τῷ τοῦ Θεοῦ μὴ λυπεῖν τοὺς πολίτας προφάσει ξένων νόμων».

37. Κατὰ Κέλσου VI,27 αὐτόθι II,1224 C: «Καὶ ἔσται κατ' αὐτὸν (Κέλσον) οὐ φύσει τὸ ὅσιον ἀλλὰ τιμὴ θέσει καὶ νομίσσει θεῖον..., ὅπερ ἐστὶ πάντων ἀτοπώτατον.»

38. Περὶ ἀρχῶν II,5,6 αὐτόθι II,229 ἐξ.

39. Κατὰ Κέλσου VI,37 αὐτόθι II,1237: «Ἐνθα δὲ τὰ ἐναντία τῷ γραπτῷ νόμῳ προστάσσει ὁ τῆς φύσεως, τουτέστι τοῦ Θεοῦ, ὅρα, εἰ μὴ ὁ λόγος αἰρεῖ, μακρὰν μὲν χαίρειν εἰπεῖν τοῖς γεγραμμένοις καὶ τῷ βουλήματι τῶν νομοθετῶν, ἐπιδιδόναι δὲ ἑαυτὸν τῷ Θεῷ νομοθέτη καὶ κατὰ τὸν τούτου λόγον αἰρεῖσθαι βιοῦν, κἂν μετὰ κινδύνων καὶ μυρίων πόνων καὶ θανάτων καὶ ἀδοξίας τοῦτο δέη ποιεῖν».

καὶ θείας ἐντολῆς. Τὸ συμπέρασμα τῶν ἀνωτέρω σκέψεων, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε ἰσχύει ὡς ἀξίωμα, εἶναι ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ὁ ἀνθρώπινος νόμος δὲν δεσμεύει τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Αὐγουστίνος θὰ εἴπῃ σχετικῶς: «non est lex, sed legis corruptio». Ἐκεῖ ὅμως, ἔνθα ἡ κοσμικὴ ἐξουσία δὲν καθορίζει τι ἐναντιούμενον πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον, ὑποχρεοῦται ὁ χριστιανὸς εἰς ὑπακοήν, ἔστω καὶ ἂν οἱ νόμοι τῶν διαφόρων πολιτειῶν διαφέρουσιν ἀπ' ἀλλήλων⁴⁰. Τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι κατὰ ταῦτα δίκαιον προϋπάρχον τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοκῆς τάξεως, ἥτις πρέπει νὰ θεωρῆ τούτο ὡς νόμον τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συναγεται ὅτι δύο εἶναι τὰ ἐπακόλουθα τῆς πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον συγκρούσεως: Ἐν σχέσει μὲν πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ἡ ἁμαρτία, ἐν τῇ περιοχῇ δὲ τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὸ θεῖον δίκαιον. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ ἄνθρωποι λύνονται τῆς ὑποχρέωσεως, ὅπως ἐφαρμόζωσι τὸν ἀνθρώπινον νόμον, ὅστις οὕτω οὐδεμίαν δικαιοκῆν ἰσχύν δύναται νὰ ἔχῃ.

Περὶ τὴν προβολὴν εἰδικωτέρων ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν ἠσχολήθη ὁ Ὁριγένης. Ὑπαινίσσεται ὅμως ὅτι ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη τῶν τέκνων ἀποτελεῖ φυσικὸν νόμον⁴¹ καὶ ὅτι ὁ ἔρωσ πρὸς τὴν μνηστήν ἢ τὴν γυναῖκα ἑτέρου προσκρούει εἰς τὸν φυσικὸν νόμον⁴². Τέλος θεωρεῖ τὴν ἰδιοκτησίαν ὡς θεσμὸν τοῦ φυσικοῦ δικαίου⁴³ καὶ τὴν ἀνθρωπίνην κοινότητα ὡς ἐπιβληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου⁴⁴. Ὁ Ὁριγένης δὲν ποιεῖται λόγον ἐνταῦθα περὶ σχετικοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Καίτοι ὁ Ὁριγένης ὁμιλεῖ ἰδίαν γλῶσσαν καὶ ὑπεισέρχεται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ θέματος ἡμῶν, οὐχ ἤττον ἀκολουθεῖ καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ διδασκαλίαν τῆς παραδόσεως. Τούτο καταφαίνεται κυρίως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ περὶ νόμου. Ἀφετηρίαν ἀποτελεῖ καὶ πάλιν διὰ τὸν νόμον ὁ Θεός, ὁ ἀπόλυτος λόγος. Τούτου ἕνεκα δέον οἱ ἄνθρωποι νὰ διάγωσι κατὰ λόγον βίον καὶ ὁ λόγος ν' ἀποτελῇ τὸ μέτρον τῆς ἠθικῆς τάξεως⁴⁵ καὶ τοῦ νόμου⁴⁶.

Κατὰ ταῦτα τὸ ὑπὸ τοῦ νόμου καθοριζόμενον ὡς πρακτέον ἢ μὴ, πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸν λόγον. Ὁ εἰς τὸν λόγον προσκρούων νόμος δὲν πρέπει νὰ ἀξιδῶται προσοχῆς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Ἐναργὲς τούτου παράδειγμα ἀποτελοῦσιν ὠρισμένα διατάξεις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου, αἱ ὁποῖαι κατὰ γράμμα νοούμεναι δὲν εἶναι λογικαί⁴⁷ καὶ ὧν τὸ παράλογον ὑπέδειξεν ὁ Κύριος. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ καταφαίνεται ἡ στενωπάτης ἑσωτερικῆς σχέσις μεταξὺ

40. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 60 ἐξ.

41. Πρβλ. Ὑπόμν. κατὰ Ἰωάν. 3,35,5.

42. Αὐτόθι.

43. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 62 ἐξ.

44. Αὐτόθι.

45. Κατὰ Κέλσου V, 39 αὐτόθι II, 1244.

46. «Cum logos (idest ratio) sit aliquo modo lex et mandatum et non peccatum, non existente lege... etiam rursus non sit peccatum, si non est ratio».

47. Περὶ Ἀρχῶν IV,17 αὐτόθι II, 378A ἐξ.

λόγου, φυσικοῦ νόμου καὶ ἀνθρωπίνου νόμου, τὴν ὁποίαν ἕμως δὲν κατάρθρωσεν ὁ Ὁριγένης νὰ καθορίσῃ μετὰ πλήρους σαφηνείας.

Ὁ Ὁριγένης εἶναι ὁ πρῶτος δογματικὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ εἶναι ὀρθή, διότι συμφωνεῖ πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε παράδοσιν καὶ διότι ἐπὶ τὰ ἔχνη ταύτης βαδίζουσιν οἱ μεταγενέστεροι. Ἡ διδασκαλία αὕτη δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς τὰ ἑξῆς: Ὁ Ὁριγένης διαπιστοῦ τὴν ὑπαρξίν γενικῶς ἰσχύοντος φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἔχοντος τὸν χαρακτῆρα ἀληθοῦς καὶ πάντα ἀνθρώπον δεσμεύοντος νόμου, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου διαγιγνώσκειται διὰ τῶν νοητικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς συνειδήσεως. Ἡ συνείδησις εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ διαφθορῇ, ἀλλ' ἡ εὐθύνη ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ παραμένει. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου τότε μόνον δεσμεύουσι τὸν ἀνθρώπον, ὅταν οὗτος ἔχῃ ἀποκτήσει τὴν δυνατότητα τῆς χρήσεως τοῦ λόγου. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι θεῖος νόμος, ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐκδηλουμένη θεία θέλησις.

Ὁ Ὁριγένης καθορίζει ἐπίσης τί εἶναι δίκαιον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ, χαρακτηρίζων τὸν φυσικὸν νόμον ὡς ἰσχύοντα δικαιοκὸν θεσμόν. Ἀναγκαῖον ἐπακόλουθον τούτου εἶναι ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νόμος (θα ἡδύνατο νὰ εἶναι καὶ ἐκκλησιαστικὸς νόμος), ὅστις ἀντιτίθεται εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, εἶναι ἀνίσχυρος καὶ δὲν δεσμεύει τὸν ἀνθρώπον ⁴⁸. Οὕτω κατὰ τὸν Ὁριγένη ὁ φυσικὸς νόμος τίθεται ὡς βᾶσις τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικῆς.

[Συνεχίζεται]

48. Κατὰ Κέλσου V,40 ἀντίθετ. II,1245: «Ἡμεῖς οὖν οἱ χριστιανοί, τὸν τῆ φύσει πάντων βασιλέα ἐπιγνόντες νόμον, τὸν αὐτὸν ὄντα τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ, κατ' αὐτὸν βιοῦν περιώμεθα, μακρὰν χαίρειν φράσαντες τοῖς ἀνόμοις νόμοις».